

लेखनाथ पौड्याल र तरुण तपसीको वैचारिक पक्ष

डा. रामचन्द्र पौडेल

सार :

यो लेख लेखनाथद्वारा रचिएको तरुण तपसीको वैचारिक पक्ष भन्ने विषयमा केन्द्रित छ। यसमा उनको जीवनी पनि प्रस्तुत गरिएको छ। यसका अतिरिक्त प्रस्तुत लेखमा विषय प्रवेश, पौड्यालको जीवन यात्रा र 'तरुण तपसी' को वैचारिक पक्षलाई क्रमिक रूपमा विश्लेषण गरिएको छ। वैचारिक पक्षको विश्लेषण गर्दा उनले व्यक्त गरेका आध्यात्मिक, सामाजिक र आर्थिक जस्ता विषयहरू पनि यसमा समाविष्ट छन्। उल्लिखित विषयहरूलाई १५ वटा शीर्षकमा विभाजन गरी क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ।

कुञ्जी शब्दहरू: कविशिरोमणि, मनोवृत्ति, नैराश्य, करुणा, विधाता

१. विषयप्रवेश

प्राणीहरू धर्तीमा जन्मने र मर्ने क्रमलाई प्रकृतिको नियम मानिन्छ। त्यसैले संसारको उत्पत्ति भएदेखि नै यस संसारमा प्राणीहरू जन्मने र मर्ने प्रक्रियाको क्रम पनि नियमित रूपमा चल्दै आएको छ। संसारमा जन्मिएका प्राणीहरू मध्ये मानिस पनि एक हो। अन्य प्राणीका तुलनामा उसलाई उत्कृष्ट प्राणी मानिन्छ। किनकी अन्य प्राणी र मानिसका बीचमा खानु, निदाउनु, डराउनु, जैविक आनन्द लिनु जस्ता सामान्य व्यवहारहरूमा समानता छ।^१ तथापि अन्य प्राणीभन्दा मानिसमा पृथक खालको व्यवहार हुन्छ। त्यसलाई हामी धर्म भन्छौं जसले कर्तव्य र अकर्तव्य के हो भन्ने कुराको बोध गराउँछ। ती कुरालाई छट्याउन सक्ने क्षमता मानिसमा हुने भएकाले उसलाई चेतनशील प्राणी भनिएको हो। चेतनशील भएर नै उसले जीवन यात्राका क्रममा थुप्रै कार्यहरू गरेको हुन्छ। मानिसले गरेका ती कार्यहरूले गर्दा बाँचुन्जेलसम्म ऊ प्रशंसाको पात्र बन्छ। प्रशंसनीय कार्यको कारण मृत्युपछि पनि उसलाई भावी पुस्ताले स्मरण गर्दछन्। त्यसैले मानिस संसारबाट विदा भए पनि ऊ बाँचेकै सरह हुन्छ। मरेपछि पनि व्यक्तिलाई

^१ आहार निद्रा भयमैथुनञ्च सामान्य मेतद् पशुभिर्नराणाम् ।

धर्मोहि तेषामधिको विशेषो धर्मणहीना पशुभिः समाना : ॥ (हितोपदेश, मित्रलाभ, श्लो. २४ पृ. १६)

सम्झि रहने कुरा भनेको उसले जीवनमा गरेको सत्कार्य नै हो नकि भौतिक शरीर । त्यसैले संस्कृत सूक्तिले पनि “कीर्तियस्य स जीवति” भनेर उक्त कुरालाई पुष्टि गरेको छ । विशेष गरी मानिस जीवित छँदा आर्थिक, सामाजिक, साहित्यिक, धार्मिक इत्यादि क्षेत्रमा संलग्न हुन्छ । उसले गरेको ती क्षेत्रप्रतिको समर्पण नै पछिसम्म उसलाई चिनाउने माध्यम हो ।

परिचयका माध्यम पनि विभिन्न हुन्छन् । ती मध्ये मानिसले गर्ने काव्य सिर्जना पनि एक हो । संसारको इतिहासलाई अध्ययन गर्दा धेरै पहिलेदेखि नै विभिन्न व्यक्तिहरूले काव्य सिर्जना गरेर महत्वपूर्ण योगदान दिएको कुराको उल्लेख छ । नेपाली कविताको इतिहासअनुसार प्राथमिक, माध्यमिक र आधुनिक कालका कविहरूले विभिन्न काव्यहरू रचेर आफूलाई पछिसम्म चिनाउन सफल भएको कुरा उल्लेख छ (त्रिपाठी र अरु, २०४६ : २) । प्राथमिक कालीन साहित्यको काव्य विधामा कलम चलाएर आजसम्म पनि नेपाली पाठकहरूले स्मरण गर्ने कविहरूमा क्रमशः सुवानन्ददास, शक्तिवल्लभ अर्ज्याल, रघुनाथ पोखरेल, भानुभक्त आचार्य, विद्यारण्य केशरी लगायत छन् । उनीहरूले वीर रस एवं भक्तिरसमा विभिन्न काव्यहरू लेखेको बुझिन्छ । वासुदेव त्रिपाठीका अनुसार माध्यमिक कालीन कविहरूले विशेष गरी श्रृङ्गारिक धारामा प्रवृत्त हुँदै विभिन्न काव्यहरू लेखे । श्रृङ्गारिक धाराका कविहरूमा मोतीराम भट्ट, शम्भुप्रसाद ढुंगेल, कृष्णप्रसाद रेग्मी, रामजीप्रसाद अर्ज्याल, शिखरनाथ सुवेदी लगायतका कविहरू चर्चित भएका छन् भन्ने कुराको जानकारी पाइन्छ (शर्मा र श्रेष्ठ, २०४६ : ४८) ।

आधुनिक कालका नेपाली कविहरूमा लेखनाथ पौड्याल, बालकृष्ण सम, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, गोपालप्रसाद रिमाल, माधवप्रसाद घिमिरे लगायतको काव्य रचना परम्परामा उल्लेखनीय योगदान रहेको देखिन्छ । आधुनिक कालका उल्लिखित कविहरू मध्ये लेखनाथ पौड्याल अग्रज कवि हुन् । उनले बाँजुनेलसम्म सिर्जनात्मक क्षेत्रमा समर्पित हुँदै मानवलाई नैतिक, अध्यात्म र सदाचारको बाटो अवलम्बन गर्न सदैव आग्रह गरी रहे । लेखनाथ आज भौतिक रूपमा यस संसारमा छैनन् । तथापि उनले नेपाली साहित्यमा पुऱ्याएको योगदानको कारण साहित्यानुरागीहरूले सदैव कविशिरोमणिका रूपमा उनको स्मरण गर्दै आएका छन् । सिर्जनात्मक र अध्यात्म क्षेत्रका अग्रणी साधक लेखनाथ पौड्यालको प्रतिभा नेपाली कविताको फुटकर, मझौला र महाकाव्योन्मुख जस्ता रचनामा मात्र सीमित छैन । अपितु उनको प्रतिभा नाटक, अनुवाद र पूर्वीय अध्यात्मदर्शनको क्षेत्रमा पनि फैलिएको छ । यस्ता व्यक्तित्वका धनी लेखनाथ पौड्यालको जीवनी र सिर्जना हामीहरूका लागि एउटा रोचक एवं तथ्यगत दस्तावेज बन्न पुगेको छ । प्रस्तुत आलेखमा पौड्यालको जीवन यात्रा र तरुण तपसी नव्यकाव्यमा पाइने वैचारिक पक्षको विषयलाई क्रमशः अनुशीलन गरिएको छ ।

२. लेखनाथ पौड्यालको जीवन यात्रा

कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल लामो जीवन बाँचन र जीवनलाई सिर्जनात्मक काममा लगाउन सफल भएका व्यक्ति हुन् । उनले आफ्ना रचनामार्फत् नेपाली समाजलाई

सकारात्मक सन्देश दिने अथक प्रयास गरेको पाइन्छ। लेखनाथले जीवन यात्राका प्रारम्भिक क्रममा अनेकौं सङ्घर्षसित जुध्न परेको थियो। त्यसका बाबजुत पनि उनी अनेकौं कृतिहरू रचना गर्नमा संलग्न रहेको बुझिन्छ। उनीद्वारा रचिएका रचनाहरू मानवलाई सत् पक्षको अनुशरण गर्नका लागि प्रेरक तत्व बनेका छन्। त्यति मात्र नभई लेखनाथका कृतिहरूले उनको जीवनीका विविध पाटाको उद्घाटन गरेको छ। त्यसैले उनको कृति र जीवनीका बीचमा अन्तर्सम्बन्ध रहेकाले यथार्थको गहिराइमा पुग्नका लागि पनि उनको जीवनीसम्बन्धी अध्ययनको आवश्यक छ। पौड्यालले आफ्ना रचनामा जीवन यात्राका क्रममा आफूले भोगेका आरोह अवरोहका अनुभवलाई वर्णन गरेका छन्। यहाँ लेखनाथका कृतिहरूका अध्ययनबाट प्राप्त जीवनीसम्बन्धी तथ्यलाई केलाउने प्रयत्न गरिएकाले उनको जीवन यात्रालाई क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ।

३. जन्म र जन्मस्थान

लेखनाथ पौड्याल आधुनिक नेपाली साहित्यका अग्रणी प्रतिभा हुन्। उनको जन्म सौरमानअनुसार वि.सं १९४१ साल पुस २६ गते हो भने चान्द्रमानअनुसार उनको जन्म पौषशुक्ल एकादशी हो। उनी पं. दुर्गादत्त पौड्याल र वसुन्धरा देवीका जेठा सन्तान हुन्। उनी जन्मिएको ठाउँ कास्की जिल्लाको अर्घौँ अर्चले, पौवा गाउँ, (शमी डाँडा) नामले प्रसिद्ध छ। यो ठाउँ माछापुच्छ्रे हिमशिखरको काखमा अवस्थित छ। जुन पोखरा उपत्यकाभित्र पर्दछ। अहिले संघीय गणतन्त्र नेपालको भौगोलिक संरचनाअनुसार गण्डकी प्रदेशमा पर्दछ। लेखनाथ पौड्याल जुन ठाउँमा जन्मिएका थिए, पहिले त्यो अर्घौँ पण्डितपुरीको नामले प्रसिद्ध थियो भन्ने कुराको उल्लेख छ (त्रिपाठी, २०३४ : २)। यसै ठाउँमा उनको शैशव र बाल्यकाल पनि बितेको बुझिन्छ।

४. शिक्षा

सामान्य अर्थमा शिक्षा भनेको ज्ञान प्राप्त गर्नु वा कुनै नयाँ कुरा सिक्नु हो। यो यस्तो अटूट प्रक्रिया हो जुन जीवनभरि चलिरहन्छ। शिक्षाशास्त्रीहरूको धारणा अनुसार— “शिक्षा कोकोबाट सुरु भई चिहानमा अन्त्य हुन्छ।” यसलाई निश्चित घेराभित्र राखेर परिभाषित गर्न कठिन हुन्छ। प्रत्येक समय, परिस्थिति र वातावरणअनुसार यसको अलग-अलग रूपमा व्याख्या विश्लेषण र प्रयोग हुँदै आएको छ (शर्मा, २०५७ : १)।

मानिसलाई ज्ञानको ज्योति देखाउने मुख्य साधन भनेको शिक्षा हो (शर्मा, पूर्ववत्)। अर्थात् शिक्षाले नै मानिसलाई सभ्य र सुसंस्कृत बनाउनुका अतिरिक्त सिर्जनात्मक कार्यमा लाग्नसमेत बाटो देखाउँछ। त्यसैले मानिसलाई बाल्यकालदेखि नै मातापिताले शिक्षा प्राप्त गर्नका लागि प्रेरित गर्दछन्। यसै परिप्रेक्षमा लेखनाथले पाँचवर्षको उमेरमा पिता दुर्गादत्त पौड्यालबाट अक्षरारम्भ गरेका हुन्। अक्षरारम्भ पछि उनले गङ्गा-गणेशस्तोत्र, अमरकोश र सप्तशती (चण्डी) का केही अध्यायहरूका अध्ययन पनि पिताबाटै गरेका थिए। लेखनाथको बाल्यकाल बित्दै जाँदा उनलाई घरमै परम्परित शिक्षाको अध्ययन गर्ने अवसर मिलेको अनुमान गर्न सकिन्छ। लेखनाथ १५ वर्षको हुँदा

पढ्न भनी काठमाडौँ रानीपोखरीस्थित संस्कृत पाठशालामा आएको बुझिन्छ । वासुदेव त्रिपाठीका अनुसार उक्त पाठशालामा भर्ना पाउनका लागि लेखनाथलाई ज्यादै सङ्घर्ष गर्न परेको थियो । भर्नापछि, रानीपोखरी स्थित संस्कृत पाठशालाबाट उनको औपचारिक शिक्षा प्रारम्भ भएको हो । यही पाठशालाबाट उनले मध्यमासम्मको अध्ययन गरेका थिए । नेपालमा परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय स्थापना नभइसकेका कारणले तीन धारा संस्कृत पाठशालामा पढेका विद्यार्थीहरू अन्तिम परीक्षा दिनका लागि भारतको बनारस जाने गर्दथे । लेखनाथ पौड्याल पनि मध्यमाको अन्तिम परीक्षा दिनका लागि बनारस गएको बुझिन्छ । उनले मध्यमाको परीक्षा दिए तर न्यायमुक्तावलीको दर्शनपत्रमा उनी अनुत्तीर्ण भए । लेखनाथले उक्त दर्शनपत्रको पुनः परीक्षा दिएनन् । उनको औपचारिक अध्ययनको श्रृङ्खला यहीबाट टुटेको प्रतीत हुन्छ ।

५. विवाह

हिन्दू धर्मावलम्बीहरूको विवाहसम्बन्धी अवधारणा र व्यवहार अत्यन्त उदात्त (उच्च) र आदर्श स्वरूपको रहेको देखिन्छ । वैवाहिक सम्बन्धका आधारमा नै हिन्दूहरूको सम्पूर्ण जीवनपद्धति उच्च र आदर्शरूप हुन सकेको हो । यसैका आधारमा हिन्दूहरूको कौटुम्बिक (पारिवारिक) सुसम्बन्ध र सामाजिक संरचनासमेत सुदृढ हुन सक्ने बताइएको छ । समाजका प्रत्येक व्यक्तिको सर्वाङ्गीण विकासका निमित्त हिन्दू आदर्शविवाह अत्यन्त लाभप्रद र अनुशरणीय मानिएको छ । यसैबाट समाजमा धर्म, नैतिकता, कर्तव्य, अनुशासन, त्याग इत्यादि मानवसमाजलाई भौतिक, मनोवैज्ञानिक र आध्यात्मिक रूपमा उन्नत पार्न नभई नहुने गुणहरू पनि विकसित हुन सक्छन् । धर्मशास्त्र र कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा पनि विवाहका ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, गान्धर्व, आसुर, राक्षस र पैशाच गरी आठ भेद देखाइएको पाइन्छ । तीमध्ये पैशाच विवाहलाई अत्यन्त निन्दनीय मानिएको छ । महाभारतको अनुशासन पर्वमा भने ब्राह्म, क्षात्र, गान्धर्व, आसुर र राक्षस पाँच प्रकारका विवाहको उल्लेख छ । यीमध्ये अधिल्ला तीन ग्राह्य र पछिल्ला दुई त्याज्य मानिएका छन् । वस्तुतः आठै प्रकारका विवाह उक्त पाँच प्रकारकै विवाहमा अन्तर्भूत हुन्छन् भन्ने कुरा 'राक्षस' भन्नु पर्ने ठाउँमा 'पैशाच' पनि भनिएकोबाट थाहा पाइन्छ । अन्य ग्रन्थहरूमा पनि विवाहका प्रकारका बारेमा फरक फरक कुराहरू उल्लेख भएका पाइन्छन् । मुख्यतः आठ प्रकारकै विवाह स्मृतिपुराणहरूमा प्रसिद्ध देखिन्छन् । वेदमा पनि यिनको सङ्केत भेटिन्छ । सबै जातिका लागि सबैथरी विवाह ग्राह्य मानिँदैनन् । फरक फरक जातिका निमित्त फरक फरक विवाह उपयुक्त मानिन्छन् । उपर्युक्त आठ विवाहहरूमध्ये अधिल्ला चार प्रकारका विवाह मात्र प्रायः सबै मुनिहरूका मतमा प्रशंसनीय र धर्मसम्मत मानिएका छन् (कौण्डिन्यायन, २०६३ : ६९-७१) । विशेष गरी ब्राह्मणका लागि यिनै चार प्रकारका विवाह मात्र प्रशंसनीय मानिएको पाइन्छ । सोहीअनुरूप क्षत्रिय र वैश्यका निमित्त भने आसुर, गान्धर्व र राक्षसविवाह पनि ग्राह्य मानिन्छन् ।^३

^३ आसुरो द्रविणदानाङ्गान्धर्वः समयाग्निथः ।

लेखनाथ पौड्यालको विवाह दुईपटक भएको उल्लेख छ । उनको प्रथम विवाह १४ वर्षको उमेरमा (थर, गोत्र र नाम) प्राप्त नभएकी त्यतैतिरकी कुनै ब्राह्मण कन्यासँग भएको प्रतीत हुन्छ । लेखनाथ १४ वर्षको हुँदा विवाह भएको र उनी २० वर्ष पुग्दा अर्थात् वि.सं.१९६१ तिर पत्नीको निधन भएको उल्लेख छ । एकातिर कान्तावियोगको शोक र अर्कातिर आर्थिक सङ्कटले गर्दा लेखनाथको हृदय ज्यादै आहत हुन्छ । त्यसैले उनी सन्यासी हुने उद्देश्य लिएर स्वर्गद्वारी महाप्रभुको आश्रममा पुगेको कुरा उल्लेख छ (त्रिपाठी, २०३४ : ४) । स्वर्गद्वारी महाप्रभुले संभाएपछि उनी सन्यासी नभएको बुझिन्छ । धेरै समयपछि मात्र बिधुर लेखनाथको सत्यदेवीसित दोस्रो विवाह भएको जानकारी पाइन्छ ।

६. लेखनाथका सन्तान

लेखनाथ पौड्यालकी दोस्रो पत्नी सत्यदेवी पौड्यालबाट पहिला दुईवटी छोरीको जन्म हुन्छ । एउटी छोरीको नामचाहिँ पुण्यप्रभा (हुंगाना) हो । अर्कीचाहिको नाम प्राप्त हुन सकेन । वासुदेव त्रिपाठीका अनुसार लेखनाथका एक मात्र पुत्रको जन्म भयो, जसको नाम नवीन पौड्याल हो । (त्रिपाठी, २०३४ : ४) ।

७. पेसा

लेखनाथ पौड्यालको घरको आर्थिक स्थिति ज्यादै दयनीय भएको कुराको वर्णन छ । एकातिर मध्यमा परीक्षामा असफल हुनु र अर्कातिर घरको आर्थिक अवस्था नाजुक भएकाले पनि उनलाई कुनै पेशामा आबद्ध हुन आवश्यक थियो । किनकि लेखनाथ परिवारका जेठा सन्तान थिए । पारिवारिक आर्थिक अवस्था ज्यादै कमजोर भएकाले अर्थोपार्जन गर्नुपर्ने उनको बाध्यता पनि थियो । त्यसैले उनले मध्यमाको 'न्यायमुक्तावली' दर्शनपत्रको पुनः परीक्षा नदिई धन कमाउनेपट्टि लागेको बुझिन्छ । परीक्षामा असफल लेखनाथ आफ्नो पहाडघर पोखरा अर्घौँअर्चले नगई नेपालको पूर्वी तराईको सप्तरी जिल्लामा पर्ने छप्कीतिर लागे । किनकि छप्कीमा पोखरेलहरूको ठूलो मौजा थियो । उनका पिताम्मह (हजुरबुवा) ले पनि पहिले छप्कीका पोखरेलहरूकै मौजामा जागीर खाएका थिए । लेखनाथ पनि हजुरबुवाको नाम लिँदा आफूलाई पनि कुनै जागिर मिल्छ कि भन्ने आशाले त्यहाँ गएका हुनु भन्ने उल्लेख छ । लेखनाथले छप्कीका पोखरेलहरूका सन्तानलाई पढाउने जागीर पाएका थिए (त्रिपाठी, २०३४ : ५) । तर लेखनाथको छप्की बसाइले निरन्तरता पाउन सकेन, किनकि मौजाको विषयलाई लिएर पोखरेलहरूका पारिवारिक कलह बढ्न थाल्यो । कलहले गर्दा पोखरेलहरूका परिवार दुई पक्षमा विभाजित हुन पुगे । लेखनाथलाई पनि दुई पक्षमध्ये कुनै एक पक्षको निर्णय लिनु पर्ने बाध्यता पर्‍यो । उनले दुई पक्ष मध्ये एक पक्षलाई समर्थन गरे । समर्थन नपाउने पक्षले

लेखनाथको अपमान गर्‍यो । अपमानित लेखनाथ आफ्नो नैतिकताको कारण त्यहाँ बस्न सकेनन् । उनी आफ्नो घर पोखरातिर नगई जागीरको खोजमा मुग्लान (भारत) पसे भन्ने कुराको उल्लेख छ (त्रिपाठी, पूर्ववत्) । भारतको असाम गएका लेखनाथले योग्यता अनुसारको जागीर नपाएका लेखनाथ कहिले सेठ र कहिले राजा रजौटाकहाँ बसेको बुझिन्छ । यी कामबाट लेखनाथले अर्थोपार्जन गर्न सकेनन् । बाध्यतावश उनी केही समय असाममै गाईगोठालो पनि भए भन्ने वासुदेव त्रिपाठीको कथन छ । त्यस कामबाट पनि लेखनाथले आर्थिक आम्दानी गर्न सकेनन् । अन्त्यमा निराश भई अनेकौं युक्ति लगाई नेपाल फर्किएको बुझिन्छ ।

भारतबाट फर्किएका लेखनाथ आफ्नो घर पोखरातिर नगई काठमाडौं आए । किनकि उनलाई जसरी भएपनि अर्थोपार्जन गर्ने पर्ने बाध्यता थियो । काठमाडौं आएका लेखनाथलाई कतैबाट आम्दानीको स्रोत जुट्न सकेन । त्रिपाठीकै भनाइलाई आधार मान्दा लेखनाथले जीवन धान्नका लागि काठमाडौंमा कठिन परिस्थितिको सामना गरीरहे । यसै बेला उनको काशीवासी पितामह (हजुरबुबा) को निधनको खबर आयो यो खबरले पनि उनलाई अझ दुःखी बनायो । यसरी लेखनाथमा एकपछि अर्को संकट आई प‍यो । यिनै विभिन्न संकटसंग जुधेका लेखनाथले लैनचौरको चौतारमा बसेर कयौं रात रुई बिताएका थिए भन्ने कुराको पनि उल्लेख छ । समय बित्दै जाँदा एकदिन लेखनाथले आत्मनिवेदन र भीमशमशेरको स्तुतिमा आधारित दुई वटा कविता लेखी बाटामा आउँदै गरेका उनै भीमशमशेरको बग्गीमा पुग्ने गरी हत्याइदिए । तत्काल ती कविताको प्रतिक्रिया केही पनि आएन । तथापि त्रिपाठीकै भनाइअनुसार केही समयपछि ती कवितामा उल्लेख भएका बेहोरा सदाशिव आचार्य दीक्षितले श्री ३ भीमशमशेर समक्ष प्रस्तुत गरे । दीक्षित भीमशमशेरका हजुरिया पण्डित थिए । कविताद्वारा लेखनाथका वास्तविकतालाई बुझेका भीमशमशेरले उनलाई केही महिनासम्म सदाशिव आचार्य दीक्षितकहाँ नै बस्ने प्रबन्ध मिलाएको बुझिन्छ । पन्ध्र महिनासम्म लेखनाथले सदाशिव आचार्य दीक्षितकै घरमा बसी उनका छोराहरूलाई पढाएका थिए भन्ने कुराको उल्लेख छ । यसबाट लेखनाथको काठमाडौंको बसाइ र आर्थिक अवस्था केही सहज भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । दीक्षितबाटै लेखनाथले दरबारमा पालना गर्नु पर्ने नियमहरूका तालिम लिएको वर्णन छ । तालिम प्राप्त लेखनाथलाई दीक्षितकै परामर्शमा भीमशमशेरले टंगाल दरबारमा बोलाएका हुन् । टंगाल दरबार प्रवेश गरेका लेखनाथलाई भीमशमशेरका नातिहरूलाई पढाउने जागीर मिल्नुका साथै हजुरिया पण्डितको जिम्मेवारी पनि थपिएको बुझिन्छ । टंगालदरबारको प्रवेशपछि मात्र लेखनाथको आर्थिक अवस्था र काठमाडौं बसाइको सुनिश्चितता सुदृढ भएको भन्ने त्रिपाठीको धारणा छ । लेखनाथका आश्रयदाता भीम शमशेरको शासनकाल लामो समयसम्म रहेन । अर्थात् उनको निधन चाडै भयो । भीमशमशेरको निधनपछि टंगाल दरबारको पारिवारिक अन्तर्विग्रहले उग्र रूप लियो । जसले गर्दा लेखनाथको घरवासको व्यवस्था हुन सकेन । यस्तो परिस्थितिबाट गुञ्जिरहेका लेखनाथलाई लालदरबारका कुवेरतुल्य तेजशमशेरबाट घरवासको लागि आर्थिक सहायता प्राप्त भएको थियो भन्ने कुराको उल्लेख पाइन्छ (त्रिपाठी, २०३४ : १०) । घरवासको व्यवस्था पछि जीवनको उत्तरार्द्धमा उनलाई पर्सा जिल्लाको **औलिया** भन्ने ठाउँमा नेपालसरकारबाट पनि पर्ति

जग्गा प्राप्त भएको थियो भन्ने कुराको जानकारी पाइन्छ। प्राप्त जग्गालाई आवाद गरी कृषि कार्यमा संलग्न हुँदै उनले बाँकी जीवन व्यतीत गरेको बुझिन्छ।

द. प्रेरणा र सिर्जना

लेखनाथ पौड्याल जुन ठाउँमा जन्मिए, त्यो ठाउँको वातावरण पठित थियो भन्ने कुराको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। त्यति बेलाका अधिकांश ब्राह्मण परिवारहरू परम्परित रूपमा पढाइदे आएको दुर्गाकवच, सप्तशती, रुद्री, लघुकौमुदि, ज्योतिष लगायत विषयहरूका अध्ययनमा अभ्यस्त थिए भन्ने प्रतीत हुन्छ। संस्कृत पढ्ने ब्रामणहरूका अतिरिक्त अन्य जातका मानिसहरूले पनि अलिअलि भाषा सिलोक (श्लोक) पढ्ने र कण्ठस्थ गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको अनुमान गर्न सकिन्छ। लेखनाथ पौड्यालको जन्म भएको वर्षमै नेपालमा पनि मुद्रण व्यवसायको थालनी भएको कुराको उल्लेख छ (शर्मा र श्रेष्ठ, २०४६: ४८)। मुद्रण व्यवसायको थालनीले नेपाली भाषामा लेखिएका भानुभक्तद्वारा रचित रामायण र मोतीरामकृत गजेन्द्रमोक्ष जस्ता कृतिहरू पनि प्रकाशित भइसकेका थिए। यी दुई कृतिहरूलाई कण्ठस्थ गरेर वा सुनेर आनन्द लिने प्रवृत्ति नेपाली समाजमा विस्तारै बढी रहेको थियो। लेखनाथ पौड्यालले पनि गोठालो र अन्य काममा जाँदा सानैदेखि नेपाली भाषामा लेखिएका भानुभक्त र मोतीरामकृत कृतिहरूलाई पढ्न थालेको बुझिन्छ। यसरी लेखनाथमा बाल्यकालमै भानुभक्त र मोतीरामकृत नेपालीमा लेखिएका कृतिहरूको गहिरो छाप परेको स्पष्ट छ।

लेखनाथ पौड्याल १४ वर्षको हुँदा काठमाडौँको रानीपोखरी स्थित संस्कृत पाठशालामा अध्ययन गर्न थालेका हुन्। पाठशालामा अध्ययन गर्दाखेरि नै उनमा काव्य सिर्जना गर्ने इच्छा जागृत भएको बुझिन्छ। काव्य सिर्जना गर्ने सन्दर्भमा उनलाई अग्निधर शर्माले ज्यादै अपमान गरेको कुरा उल्लेख छ। शर्माबाट अपमानित र निराश भएका लेखनाथलाई दधिराम मरासिनीबाट काव्य सिर्जना गर्नमा प्रेरित र सहयोग मिलेको कुरा वासुदेव त्रिपाठीले 'लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन' भन्ने ग्रन्थमा उल्लेख गरेका छन्। मरासिनीकै सतीर्थ प्रेरणाले लेखनाथ पौड्यालले वि.सं.१९५२ सालतिर संस्कृत भाषामा लेखिएको 'पाकशाला विशाला' शीर्षकको कविता रचना गरेका हुन्। उनका 'श्रृङ्गारपच्चीसी' र 'मानषाकर्षिणी' नामक दुई कविता पहिलोपल्ट 'कविताकल्पद्रुम' कविता सङ्ग्रह (१९६१/६२) मा प्रकाशित भएका थिए। यस सङ्ग्रहका सम्पादक पं.दुर्गाप्रसाद शर्मा हुन्। प्रस्तुत कवितामा माध्यमिक कालीन श्रृङ्गारिक धाराको गहिरो प्रभाव परेको देखिन्छ। यस प्रकार लेखनाथ पौड्याल दधिराम मरासिनीको सहयोग र प्रेरणाले काव्य सिर्जनामा प्रेरित भएको उल्लेख छ। उनलाई हलन्त बहिष्कार भाषिक आन्दोलनको थालनी गर्ने राममणि आचार्य दीक्षितको सहयोग र प्रेरणा पनि काव्य सिर्जना गर्ने सन्दर्भमा प्राप्त भएको थियो। यिनका अतिरिक्त लेखनाथ पौड्याल संस्कृत साहित्यका व्यास, वाल्मीकि, भारवी, श्रीहर्ष, भर्तृहरि, कालीदास, चाणक्य लगायत कविहरूका रचनाबाट पनि अत्यन्तै प्रभावित भएको स्पष्ट छ। यसलाई पुष्टि गर्ने आधार उनीद्वारा रचिएका काव्यहरू नै हुन्। लेखनाथमा महाकवि कालीदासको उपमालङ्कारको गहिरो प्रभाव परेको देखिन्छ। कालीदासको

उपमाअलङ्कारबाट मात्र नभइ उनमा 'ऋतुसंहार' को पनि प्रभाव परेको देखिन्छ । फलस्वरूप उनको 'ऋतुविचार' खण्डकाव्य त्यसैको उपज हो । लेखनाथका कतिपय रचनामा साङ्ख्य, योग, वेदान्त दर्शन र उपनिषद्को प्रभाव परेको पाइन्छ । यिनका अतिरिक्त उनी बाङ्गला र हिन्दी साहित्यमा देखा परेको साँस्कृतिक र सामाजिक पुनर्जागरणको लहरबाट पनि प्रेरित छन् । विशेष गरी बाङ्गला साहित्यका बङ्गिमचन्द्र चट्टोपाध्याय, प्रसिद्ध हिन्दी लेखक भारतेन्दु हरिश्चन्द्र तथा मैथिलीशरण गुप्तको साँस्कृतिक आवाज पनि लेखनाथसम्म आइ पुगेको देखिन्छ । विश्वमा चलेको मानवतावादी आन्दोलनको प्रभाव पनि लेखनाथमा परेको छ । यस कुराको ज्वलन्त प्रमाण 'तरुण तपसी' नव्यकाव्य हो ।

अतः लेखनाथले नेपाली कविताको पूर्वपरम्परा, माध्यमिक कालको उत्तरार्ध र उनैद्वारा प्रवर्तित आधुनिक कालको द्वितीयचरणका अन्य कविहरू, संस्कृतसाहित्य, पूर्वीयदर्शनका साथै विदेशी विचारक एवं साहित्यकारबाट पनि प्रेरणाप्राप्त गरेको देखिन्छ ।

९. सम्मान तथा पुरस्कार

लेखनाथ पौड्यालले बाँचुन्जेल उत्कृष्ट खालका काव्य रचना गरे । उनीद्वारा रचित काव्यहरू समकालीन अवस्थामा पनि उत्कृष्ट थिए, वर्तमानमा पनि त्यतिकै उत्कृष्ट छन् । लेखनाथ तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानका आजीवन सदस्य पनि हुन् । त्यसैले उनलाई तत्कालीन श्री ५ महाजाधिराज त्रिभुवनले वि.सं.२००८ साल असार २९ गते आफ्नो जन्मोत्सवका दिन कविशिरोमणि पदले विभूषित गरेका हुन् । उनलाई राजा त्रिभुवनबाट तक्मा, दर्जा र प्रतिमहिना रु २००- का दरले पाउने गरी भत्ता पनि प्रदान गरेको बुझिन्छ । लेखनाथको सम्मानको ऐतिहासिक क्षण साहित्यकारहरूका सक्रियतामा उनको रथयात्रा गरिनु हो । वि.सं.२०११ साल पौष शुक्ल एकादशीका दिन उनको जन्मतिथि पारेर काठमाडौँका साहित्यकार र उच्च व्यक्तिहरूद्वारा तात्कालिक 'गोरखापत्र' मा उल्लेख भएअनुसार रथयात्राको कार्यक्रम सम्पन्न भएको हो । यसै दिन उनलाई नागरिक स्तरबाट पनि अभिनन्दन गरिनुका साथै रु ५०००- (पाँच) हजारको थैली प्रदान गरिएको बुझिन्छ । साहित्यकारहरूबाटै लेखनाथग्रन्थ तयार पार्ने संकल्प पनि गरिएको उल्लेख छ । लेखनाथको निधनपछि पनि उनकै घरमा साहित्यकारहरू भेला भई उनको जन्मजयन्ती मनाउने परम्परा रहँदै आएको छ । वि.सं.२०१९ सालमा तत्कालीन श्री ५ को सरकारले उनको नाममा चित्राङ्कित १५ पैसै हुलाक टिकट पनि प्रकाशित गरेको पाइन्छ । लेखनाथ पौड्यालले मरणोपरान्त त्रिभुवन प्रज्ञा पुरस्कार पनि प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

१०. निधन

आधुनिक नेपाली काव्यजगत्का अथक साधक एवं स्रष्टा लेखनाथ पौड्याल जीवनको अन्तिम प्रहरमा आएर सिकिस्त विरामी परेको कुराको वर्णन छ । वासुदेव त्रिपाठीका-

अनुसार विरामी परेपछि लेखनाथले एकेडेमीको सदस्यताबाट राजीनामा दिएका हुन् । प्रारम्भमा उनको उपचार काठमाडौंमा भए पनि उनको स्वास्थ्यमा कुनै सुधार नआएपछि हिउँद महिनामा जाडो छल्ल भनी उनलाई तराई लगियो । त्यहाँ पनि उनको उपचारको क्रम चलि नै रट्यो । सुरुमा वीरगञ्ज, रक्सौल र भरतपुर अस्पतालमा लगेर उनको उपचार गरिएको बुझिन्छ । लेखनाथले स्वदेशमै देहत्याग गर्ने ईच्छा देखाएकाले अन्तिम अवस्थामा उनलाई देवघाटको नारायणी र कालिको संगममा रहेको आश्रममा लगेको उल्लेख छ । उनको विर्गदो स्वास्थ्यवस्थालाई बुझेर तत्कालीन श्री ५ महाराजधिराज महेन्द्रबाट उनको उपचारार्थ नगद रु १०,०००- (दश) हजार प्रदान गरिएको कुराको उल्लेख छ (त्रिपाठी, २०३४ : १७) । काठमाडौंका साहित्यिक मण्डलले पनि भरतपुर गई उनको स्वास्थ्यको लाभको कामना गरेको जानकारी पाइन्छ ।

त्रिपाठीकै अनुसार अन्ततः २०२२ साल फाल्गुन ७ गते महाशिवरात्री पर्वको राती २:३० बजेतिर लेखनाथले शिवसायुज्य प्राप्त गरे । उनको यो दुःखद निधनले नेपाल सरकार र प्राज्ञिक जगत् स्तब्ध बन्यो । फागुन ९ गते देशका सम्पूर्ण शिक्षण संस्थाहरू बन्द भए भने सम्पूर्ण सरकारी कार्यालयहरू पनि आधा दिनबाट बन्द भए । लेखनाथको निधनमा तत्कालीन श्री ५ महाराजधिराज महेन्द्रबाट शोकसन्देश व्यक्त गरिएको बुझिन्छ । राष्ट्रिय पञ्चायतको बैठकमा पनि प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापाले लेखनाथको निधनमा शोकप्रस्ताव पेस गरेकोमा सो प्रस्तावलाई सर्वसम्मतले पास गरेको उल्लेख छ । नेपालबाट प्रकाशित हुने धेरै जसो पत्रपत्रिकाहरूले आफ्नो सम्पादकीयमा लेखनाथ पौड्यालको निधनको विषयलाई प्राथमिकतामा राखेर समाचारहरू प्रकाशित गरेको बुझिन्छ । नेपालमा मात्र नभएर भारतका दार्जिलिङ, सिक्किम, असाम लगायत विभिन्न प्रान्तहरूमा रहेका नेपाली साहित्यिक प्रतिष्ठान र साहित्यकारहरूले पनि लेखनाथको निधनमा शोक मनाएका थिए भन्ने कुराको उल्लेख छ । आधुनिक नेपाली साहित्यका अग्रज प्रतिभा लेखनाथ पौड्याल संसारबाट विदा भएको आज ५६ वर्ष बिति सकेको छ । तथापि प्रत्येक वर्ष उनको पुण्यस्मरणको क्रम पनि चलिनै रहेको छ । त्यति मात्र नभई उनको संभनामा काठमाडौंको ठमेलको लैनचौर मार्गलाई लेखनाथमार्ग भनी नामकरण पनि गरिएको छ ।

११. निष्कर्ष :

पोखराको अर्घौँअर्चले पण्डितपुरी भन्ने स्थलमा जन्मिएका लेखनाथ पौड्यालको जीवन यात्रा विभिन्न आरोह अवरोहकाबीच गुञ्जिएको पाइन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि उनले नेपाली काव्यक्षेत्रमा अतुलनीय योगदान दिएको स्पष्ट छ । उनका कृतिहरू गुणात्मक र परिमाणका हिसाबले विगतमा पनि अत्यन्तै उत्कृष्ट र सान्दर्भिक थिए भने आज पनि त्यत्तिकै उत्कृष्ट छन् । लेखनाथद्वारा रचिएका काव्यहरू देशका विभिन्न विद्यालय र विश्वविद्यालयका पाठ्यक्रममा समावेश गरिएका छन् । कविशिरोमणि, नागरिक समाजबाट अभिनन्दित, मरणोपरान्त त्रिभुवन पुरस्कारबाट सम्मानित लेखनाथ पौड्यालले आफ्नो प्रतिभाद्वारा नेपाल र नेपालीको गौरव बढाएको देखिन्छ । उनी भौतिक रूपमा आज यस

संसारमा छैनन् । तथापि उनले नेपाली काव्यक्षेत्रमा जुन योगदान दिए, त्यसैले उनी नेपाली काव्यानुसारीहरूका माझ सदैव स्मरणीय र वन्दनीय छन् ।

लेखनाथ पौड्याल तत्कालीन राणाहरूका बीचमा चलेको कुनै पनि गुटको शक्तिसंघर्षमा नलागी निरन्तर काव्य साधनामा तल्लीन रहे । उनले आफ्ना सहकर्मी र सहपाठीका माझमा विशिष्ट स्थान हासिल गर्नुका साथै उच्च प्रतिष्ठा पनि आर्जन गरे । त्यसैले लेखनाथको जीवन यात्रा सबैका लागि अनुकरणीय हुन पुगेको छ । समाजमा रहेका कोही व्यक्ति कसैको कार्यको लागि सहयोगी हुन्छन् भने कोही असहयोगी प्रकृतिका हुन्छन् । यसैले कुनै पनि व्यक्तिलाई राम्रा काम गर्नका निमित्त उचित खालको सहयोग र वातावरणको जरुरी हुन्छ । लेखनाथ पौड्याललाई जीवनको प्रारम्भिक प्रहरमा निकै नै कठिनाई आइपरेको बुझिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि महान् प्रतिभाशाली लेखनाथलाई उदात्त कर्म गर्नबाट कसैले रोक्न सकेन । उनले आफ्नो साहित्यिक साधनामा अटल रहँदै काव्य साधनामा सिद्धता प्राप्त गरेका हुन् । उनको कवित्वको निर्माणमा तत्कालीन तीनधारा पाकशाला, संस्कृतपाठशाला र त्यहाँ अध्ययन गर्ने सहपाठीहरूका विशेष भूमिका रहेको पाइन्छ ।

समग्रमा उनको जीवन धर्म, संस्कृति, शिक्षा आदिको गम्भीर अध्ययन गर्दै संस्कृत र नेपाली भाषा साहित्यको श्रीवृद्धि गर्नमा उद्यत रहेको देखिन्छ । लेखनाथले उच्च आदर्श र आचरणको पालना गर्दै, नेपाली समाज, नेपाल र भारतका असाम, दार्जिलिङ, सिक्किम लगायतका बौद्धिक वर्गमा सम्मानित हुने स्थान निर्माण गरेका छन् । उनले आफ्नो जीवनकालमा नेपालीभाषी काव्यानुसारीहरूलाई बौद्धिक खुराक दिन सफल भएका छन् ।

१२. लेखनाथ पौड्यालको काव्ययात्रा र प्रवृत्ति

लेखनाथ पौड्याल नेपाली कविताको इतिहासमा आधुनिककालको सूत्रपात गर्ने कवि हुन् । तथापि लेखनाथ वि.सं.१९५६-५९ देखि नै काव्य सिर्जनामा उन्मुख भएका हुन् । उनले माध्यमिककालीन श्रृङ्गारिक धारामा प्रवृत्त भई संस्कृत र नेपालीमा विभिन्न कविताहरू रचेको पाइन्छ । पौड्यालद्वारा रचिएका ती कविताहरू समस्यापूर्तिका थिए । जुन समयमा लेखनाथले कविता लेख्न थाले, त्यो समय नेपाली कवितामा मोतीराम भट्टद्वारा थालनी गरिएको नखशिखवर्णनमा केन्द्रित भई कविता लेख्ने प्रवृत्तिले चरमोत्कर्ष प्राप्त गरेको थियो । लेखनाथको यसै अवधिमा श्रृङ्गारिक कविताका अतिरिक्त 'पाकशालाविशाला' शीर्षकको कविता सोमनाथ सिग्दालद्वारा सम्पादित बनारसबाट प्रकाशित हुने 'सुन्दरी' पत्रिकामा वि.सं. १९६१/६२ को बीचमा प्रकाशित भएको देखिन्छ । संस्कृतमा लेखिएको उक्त कविता लेखनाथको छात्रावस्थाकै उपज हो । उनका विभिन्न श्रृङ्गारिक कविताहरू 'सुन्दरी' पत्रिकामा प्रकाशित भएको बुझिन्छ । विशेष गरी लेखनाथको कविता प्रकाशन शृङ्खला 'कविताकल्पद्रुम' (वि.सं.१९६१-६२) कविता सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित 'श्रृङ्गार पच्चीसी' र 'मानषाकर्षिणी' दुई कविताबाट थालिएको पाइन्छ (त्रिपाठी र अरू, २०४६: १४०) । संस्कृत साहित्यशास्त्र र साहित्य सिर्जनाबाट विशेष रूपमा प्रेरित लेखनाथ

बङ्गलासाहित्यमा देखापरेका हिन्दू पुनर्जागरणबाट पनि प्रेरित भएको कुरा उनका कृतिहरूले पुष्टि गरेका छन् । लेखनाथ पौड्यालका काव्यहरूमा हिन्दी साहित्यका हजारीप्रसाद द्विवेदी, अयोध्याप्रसाद सिंह, हरिऔध र मैथिलीशरण गुप्ताजस्ता कविहरूका रचनाको प्रभाव आंशिक रूपमा परेको देखिन्छ । लालित्य (संयुक्त कवितासङ्ग्रह) वि.सं.१९६९ मा 'कविकवितालाप' कविताको माध्यमबाट माध्यमिककालीन श्रृङ्गारिक कविता धाराको विपरित दिशातर्फ उन्मुख नयाँ कविता धाराको घोषणा गरेका लेखनाथको सार्वजनिक कविता यात्रालाई मुख्यतः तीन चरणमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ:

क. पहिलो चरण (वि.सं.१९६१-१९९०)

ख. दोस्रो चरण (वि.सं. १९९१-२००७)

ग. तेस्रो चरण (वि.सं.२००८-२००८)

क. पहिलो चरण

पहिलो चरणमा लेखनाथ पौड्यालले माध्यमिककालीन श्रृङ्गारिक परम्परालाई पन्छाउँदै स्वच्छन्दतावादी भावधारालाई आंशिक रूपमा स्पर्श गर्दै मूलतः परिष्कारवादी भावबोधको आह्वान गरेका छन् । यस चरणमा लेखनाथद्वारा रचिएका कृतिहरू निम्न छन्—

वर्षाविचार (वि.सं.१९६६), लालित्य संयुक्तकवितासङ्ग्रह (वि.सं.१९६९), शोकप्रवाह (वि.सं.१९७०), ऋतुविचार (परिवर्तित) (वि.सं.१९७३), बुद्धिविनोद (वि.सं.१९७३), सत्यकलिसंवाद (वि.सं.१९७६), गीताञ्जली (वि.सं.१९८६), गोरखाशिक्षा बाल पाठ्यपुस्तक भाग १-४, (वि.सं.१९७२-८०) ।

लेखनाथले माथि उल्लिखित कृतिका अतिरिक्त 'गोरखाशिक्षा बाल पाठ्यपुस्तक भाग १-४', (वि.सं.१९७२-८०) मा परेका अनेक फुटकर कविताहरूका माध्यमबाट पनि आधुनिक नेपाली कविताको क्रमिक परिवर्तनमा अग्रसरता देखाएको पाइन्छ । वि.सं.१९७४ को 'सूक्तिसिन्धु' सम्मका उनका केही कविताहरूमा श्रृङ्गारिक प्रवृत्ति पाइन्छ । तथापि त्यस पछिका दिनमा उनका कविताहरूमा परिष्कारवादी चेत सलबलाएको स्पष्ट छ । हलन्तबहिष्कार मूलक लेख्य व्याकरणको अनुशासनतर्फ उन्मुख रहँदै छन्द, ढाँचा, भाषा, लय, अलङ्कार एवं शिल्प संरचनाको सौन्दर्यात्मक परिष्कृत जस्ता प्रवृत्तिहरू उनका यस चरणका कविताहरूका प्राप्ति हुन् । यसै गरी हिन्दू पुनर्जागरणको स्वर र आध्यात्मिक चेतना, प्रकृतिप्रेम, सामाजिक व्यङ्ग्य, धार्मिक भावनाको पुनर्व्याख्या जस्ता नवप्रवृत्तिहरू यस चरणमा रचिएका रचनामा फेला पर्न सकिन्छ । नेपाली कविताक्षेत्रलाई परिष्कारवादी धाराको माध्यमबाट आधुनिक युगमा प्रवेश गराउनु लेखनाथ पौड्यालको यस चरणमा रचिएका कृतिहरू महत्वपूर्ण प्राप्तिका रूपमा रहेका छन् ।

ख. दोस्रो चरण (वि.सं. १९९१-२००७)

दोस्रो चरणमा लेखनाथ पौड्याल प्रकृतिकाव्य ऋतुविचारलाई परिमार्जन र परिष्कार गर्दै आफ्नो कविता यात्रा तय गर्छन् । लेखनाथको 'ऋतुविचार' र 'त्याग र उदयको युगलप्रकाश' जस्ता कृतिहरूको प्रकाशन भएको यस चरणको उत्कर्ष प्राप्तिबिन्दुमा ऋतुविचार (खण्डकाव्य) पुगेको छ । उनका यस चरणका कवितामा खारिएको आध्यात्मिक चेत, लय, भाषा शैलीमा कसिलो परिष्कृतिको उत्कर्षता जस्ता प्रवृत्तिहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस चरणमा उनमा प्रथम प्रहरका परिष्कारवादी कवित्वभिन्न रहेको आंशिक स्वच्छन्दतावादी चेत तिरोहित हुँदै गएको पाइन्छ । यस चरणका उनका फुटकर कविताहरूमध्ये 'सत्यसन्देश' उत्कृष्ट नमुनाको रूपमा देखा परेको छ । यस चरणमा प्रकाशित पौड्यालका कविता निम्न छन् :

ऋतुविचार खण्डकाव्य (वि.सं.१९९१), सप्तप्रश्नात्मक बुद्धिविनोद (वि.सं.१९९४), त्याग र उदयको युगलप्रकाश (वि.सं.२००२), सत्यसन्देश (वि.सं.२००२) ।

ग. तेस्रो चरण (वि.सं.२००८-२०२२)

कवितायात्राको तेस्रो चरणमा लेखनाथ आध्यात्मिक भावनालाई युगसापेक्ष सामाजिक चेतसँग समन्वय गर्दै अगाडि बढेका छन् । उनी भावना र बौद्धिकताको संयोजन गर्दै लय र भाषाशैलीमा सहज परिष्कृततर्फको उन्मुखता जस्ता प्रवृत्तिहरू अंगाल्न पुग्छन् । यस चरणमा उनीद्वारा रचिएका 'अमरज्योतिको सत्यस्मृति', 'तरुणतपसी', 'मेरो राम', 'लालित्यभाग १' 'लालित्यभाग २', 'कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालका प्रतिनिधि कविता' र 'लेखनाथका प्रमुखकविता' इत्यादि कृतिहरू प्रकाशित भएका देखिन्छन् । लेखनाथद्वारा यस चरणमा लेखिएको **तरुण तपसी** नव्यकाव्यलाई उत्कृष्ट प्राप्तिका रूपमा लिन सकिन्छ । यस चरणमा लेखनाथ पुनः स्वच्छन्दतावादी धारातर्फ आंशिक उन्मुख हुनुका साथै राष्ट्रिय सांस्कृतिक चेततर्फ उन्मुख हुँदै साङ्ख्य योग, वेदान्त-दर्शन र युगीन चेतनाप्रति पनि सचेत देखिन्छन् । यसै चरणमा उनले गङ्गागौरी (२०१८-२०२२) महाकाव्यको रचना गरे पनि त्यसलाई पूरा गर्न नसकेको बुझिन्छ । 'आखिरी' शीर्षकको कविता उनको अन्तिम रचना हो । यसलाई लेखनाथको ६ दशकभन्दा लामो कवितायात्राको अन्तिम निशानी मानिन्छ । उनका माथि उल्लेखित कविता यसप्रकार छन् :

अमरज्योतिको सत्यस्मृति (वि.सं. २००८), तरुणतपसी (वि.सं.२०१०), मेरो राम (वि.सं.२०११), लालित्य (कवितासङ्ग्रह, भाग १ : वि.सं.२०१०), लालित्य कवितासङ्ग्रह, भाग २ : वि.सं.२०२५), कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालका प्रमुख प्रतिनिधि कविता (कवितासङ्ग्रह : वि.सं.२०२०४१), गङ्गागौरी महाकाव्य अपूर्ण वि.सं.२०१८-२०२२) आदि ।

यसरी नेपाली कविताको आधुनिक युगका परिष्कारवादी धाराका महान् स्रष्टा लेखनाथ पौड्याल नेपाली वर्णमात्रिक छन्दका मूर्धन्य व्यक्ति हुन् । उनको प्रकृतिचक्रको वर्णन

गरिएको 'ऋतुविचार' जस्तो खण्डकाव्य र मानवताको वकालत गरिएको 'तरुणतपसी' जस्तो नव्यकाव्य प्रकाशित भएको देखिन्छ । त्यस्तै पौड्यालका 'सत्यसन्देश', 'कालमहिमा' र 'मेरो कैशेर' जस्ता फुटकर कविताहरू पनि प्रकाशित छन् । लेखनाथका कविताहरूमा प्रकृतिप्रेम, सामाजिक-सांस्कृतिक पुनर्जागरणको स्वर व्यक्त भएको देखिन्छ । मानववादी चेत, आध्यात्मिक भक्तिभावनाको पुनर्व्याख्या, सामाजिक सुधारको चेतना, नैतिक-औपदेशिक जस्ता विशेषताहरू पौड्यालका कवितामा पाइन्छन् । उनका कृतिमा साङ्ख्ययोग तथा वेदान्तदर्शनको कवितात्मक प्रस्तुति पनि पाइन्छ । त्यस्तै उनका रचनामा राष्ट्रप्रेमको भावना सशक्त रहेको छ । परिमार्जित र लेख्य व्याकरणसम्मत सहज, सरल भाषा शैलीको प्रयोग उनका कवितामा पाइने मूलभूत विशेषता हुन् ।

समष्टिमा लेखनाथ पौड्याल नेपाली कविताको माध्यमिक कालीन श्रृङ्गारिक धारादेखि उदाएर प्रयोगवादीधारामा अस्ताएका कवि हुन् । पौड्यालले माध्यमिक कालीन अतिश्रृङ्गारिकताका विरुद्ध नैतिक एवम् धार्मिक-आध्यात्मिक चेतको पुनर्स्थापना गरेका हुन् । लेखनाथले लेख्यव्याकरणको अनुशासनमा रहेर कविताको गुणस्तर र स्तरीयताप्रति चासो राखेको देखिन्छ । उनले आधुनिक नेपाली कविताको आमन्त्रण गरेर ऐतिहासिक योगदान दिएका छन् । आधुनिक नेपाली कविताको आमन्त्रण गर्ने लेखनाथ पौड्यालले संस्कृत काव्यतत्वलाई अँगालेको देखिन्छ । उनले पूर्वीय आध्यात्मिक चेतकै पृष्ठभूमिमा रहेर बाङ्गला र हिन्दी साहित्यका शास्त्रीय कविता धाराबाट प्रेरणा लिएको देखिन्छ । पौड्यालमा रहेको उच्च कालिगडी व्यक्तित्वका कारण वर्णमात्रिक छन्दलाई अत्यन्त सरल र सहजका साथ खेलाएको देखिन्छ । त्यसैले उनले नेपाली कविताको काव्यभाषा निर्माण गर्दै परिष्कृतिका साथ परिष्कारवादी धाराको आमन्त्रण गरेका हुन् । तसर्थ उनी परिष्कारवादी काव्यधाराको प्रवर्तक, सम्बर्द्धक र केन्द्रीय कविका रूपमा स्थापित हुन पुगेका हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट छ ।

माध्यमिक कालीन श्रृङ्गारिक धाराको चूडान्त कविताहरूको सङ्ग्रह सूक्तिसिन्धु (वि.सं. १९७४) मा प्रकाशन भएको उल्लेख छ । पौड्यालले वि.सं. १९७५ बाट आधुनिक नेपाली कविताको आमन्त्रण गरे पनि सुन्दरी (वि.सं.१९६३) पत्रिकाका कविताबाट क्रमशः फुत्कदै आफ्नो नयाँ कविता धारा खोजी गरेको देखिन्छ । लेखनाथले हलन्तबहिष्कार आन्दोलनतर्फ उन्मुख भई कविता पथको खोजी गरेको भेटिन्छ । **कविकवितालापका** माध्यमबाट माध्यमिक कालीन श्रृङ्गारिक कविताधाराको विपरित दिशातर्फ उन्मुख हुँदै आफ्नो नयाँ कविताधाराको घोषणापत्र प्रस्तुत गरेको पनि देखिन्छ । **गोरखाशिक्षा** का विभिन्न भागहरू (वि.सं.१९७२-८०) मा सङ्कलित कविताद्वारा उनले प्रकृतिको सौन्दर्य, सामाजिकता, नैतिक चेतना र आध्यात्मिकता जस्ता अपेक्षाकृत नयाँ विषय क्षेत्रतर्फ कवितालाई डोर्‍याउँन खोजेका छन् । उनले यी विषयगत परिष्कारका साथै भाषाशैली, शिल्प, अलङ्कार, कथनपद्धति र समष्टि संरचनालाई परिमार्जन र परिष्कार प्रदान गरेको पाइन्छ । तिनका अतिरिक्त नवीन कविता सौन्दर्य र स्तरीयतालाई पनि पौड्यालले निम्त्याउन खोजेको देखिन्छ । यसै प्रसङ्गमा उनले ऋतुविचार (वि.सं.१९७३) जस्तो प्रकृतिकाव्य र बुद्धिविनोद (वि.सं.१९७३) जस्तो बौद्धिक काव्य रचना गरे । वि.सं.१९६५ देखि १९७४ सम्मको एक दशकमा यी प्रयास गर्दागर्दै सूक्तिसिन्धु (वि.सं.१९७४) पछि

नै उनले आधुनिक नेपाली कविताको मिमिरे प्रथम प्रहरको आमन्त्रणसँगै परिष्कारवादी कविता धाराको प्रवर्तन गरेका हुन् ।

उपर्युक्त सन्दर्भमा कविताका भाव र कलापक्षको परिष्कृतिका साथै कवित्वको स्तरीकरणको जुन गुरुतर प्रयास पौड्यालले गरे, त्यसबाट उनी आधुनिक नेपाली कविताका प्रवर्तकका साथै परिष्कारवादी धाराका अग्रणी कविका रूपमा प्रतिष्ठित हुन पुगे ।

१३. तरुण तपसीको वैचारिक पक्ष

लेखनाथ पौड्यालका काव्ययात्राका क्रममा विभिन्न काव्यहरू प्रकाशित भएको कुरा चरणगत विभाजनको सन्दर्भमा उल्लेख भइसकेको छ । उनको काव्ययात्राको तेस्रो चरणको क्रममा प्रकाशित विभिन्न काव्यमध्ये **तरुण तपसी** नव्यकाव्य (२०१०) पनि एक हो । प्रस्तुत नव्यकाव्यले आधुनिक नेपाली काव्यको इतिहासमा विशिष्ट स्थान प्राप्त गरेको कुराको उल्लेख छ, त्रिपाठी र अरु, २०४७: ७) । उक्त काव्यमा लेखनाथ पौड्यालको वैचारिक पक्षको प्रस्तुति सशक्त रूपमा व्यक्त भएको देखिन्छ । प्रस्तुत लेख लेखनाथद्वारा **तरुण तपसी**मा व्यक्त भएका वैचारिक पक्षले के-कस्ता विषयलाई आत्मसात् गरेको छ भन्ने कुरामा नै केन्द्रित छ । लेखनाथले सामाजिक असमानताप्रतिको व्यङ्ग्य, बहुदो पूँजीवादी अर्थतन्त्रले निम्त्याएको आर्थिक विषमता र धार्मिक अन्धविश्वास जस्ता कुरामा सुधारको आवश्यकता छ भन्ने कुरालाई **तरुण तपसी** मा जोड दिएका छन् । उल्लिखित विषयहरूलाई लेखनाथले यथार्थवादी दृष्टिकोणबाट प्रस्तुत गरेका छन् (शर्मा र श्रेष्ठ, २०४६ : ५३) । प्रस्तुत लेख पौड्यालद्वारा व्यक्त गरिएका ती विषयहरूलाई आधार मान्दै 'तरुण तपसी' नव्यकाव्यमा पाइने वैचारिक पक्षको अनुशीलनमा केन्द्रित छ । **तरुण तपसी** नव्यकाव्यमा लेखनाथले आफ्नो विचारलाई भावमा ढाल्दै शिल्पको माधुर्यका साथ प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैले 'तरुण तपसी' को मूलस्वरूप विचारपरक हुँदै भावासिक्त र रचनामोहक विचारयात्रा बन्न पुगेको देखिन्छ । प्रस्तुत नव्यकाव्यको वैचारिक धरातलको अनुशीलन गर्दै जाँदा यसमा पूर्वीय दर्शनको प्रभाव गहिरो रूपमा परेको देखिन्छ । किनकि लेखनाथ उक्त दर्शनको अध्येता पनि हुन् । उनमा (वि.सं.१९९२) सालदेखि नै दार्शनिकता प्रखर रूपमा मुखरित हुँदै आएको पाइन्छ । त्यसको प्रभाव उनका काव्यमा देखिनु स्वभाविकै हो । काव्य रचनामा तल्लीन लेखनाथमा पूर्वीय अध्यात्म दर्शनको मोह ज्यादै रहेको देखिन्छ । त्यति मात्र नभई उनले युगदर्शनलाई पनि आत्मसात् गरेको कुरा उनका रचनाको अध्ययनबाट पुष्टि हुन्छ । स्वदेशी वातावरण र दीर्घसाधनाको फलस्वरूप उनको अध्यात्मवादी व्यक्तित्वले सांसारिकताप्रति वितृष्णा, सामाजिक न्यायको वकालत गरेको देखिन्छ । उनी नयाँ युगप्रति बढी सचेत हुँदै गएका, उमेर र अध्ययनबाट आध्यात्मिकताप्रति डुब्दै जाने क्रम उनको पचास वर्षोत्तर जीवनका समानान्तर घटनाका उपज हुन् । आध्यात्मिकता उनको जीवनको सहज अनुभूति बनिस्कछ, भने नयाँ युगचेतना उनको अपरिहार्य अपेक्षा भइदिन्छ । उनको यही आध्यात्मिकता र युगचेतना बीचको सन्तुलन एवं संश्लेषणको विशिष्ट उपलब्धि **तरुण तपसी** नव्यकाव्य (२०१०) हो । त्यसैले पौड्यालको 'तरुण तपसी' नव्यकाव्यलाई

अध्यात्म र मानवताको समीकरण हो भन्ने आधार तयार भएको छ। यो प्राचीन चिन्तन र नयाँ युगबीचको सन्तुलनको रेखा हो वा समाज र अन्तस्करणको विशिष्ट संश्लेषणको बिन्दु पनि हो। **तरुण तपसी** नव्यकाव्यको रचनाको आधारशीला पूर्वीय अध्यात्म दर्शन नै हो। किनकि यसमा साङ्ख्य, योग र वेदान्त दर्शनको गहिरो प्रभाव परेको देखिन्छ। यिनलाई ग्रहण गर्ने आधारग्रन्थहरू वेद, उपनिषद्, पुराण र गीता हुन्। लेखनाथले यी पूर्वीय अध्यात्म दर्शनलाई विचार वा दर्शनका रूपमा प्रस्तुत नगरी कवितात्मक संश्लेषणद्वारा काव्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्।

लेखनाथ पौड्यालको **तरुण तपसी** नव्यकाव्य प्रकाशित हुनुभन्दा धेरै पहिलेदेखि नेपालको छिमेकी देश भारतमा हिन्दू पुनर्जागरणको लहर चलेको बुझिन्छ। त्यस क्रममा पूर्वीय दर्शनको आधुनिक पुनर्व्याख्या र पुनर्मूल्याङ्कनको थालनी भएको हो भन्ने कुराको वर्णन विभिन्न व्यक्तिहरूले आफ्ना लेखहरूमा उल्लेख गरेका छन्। लेखनाथ पनि उक्त जागरणबाट प्रभावित हुँदै **तरुण तपसी** नव्यकाव्यमा आध्यात्मिक चेतनाको निर्माण गर्न पुग्छन्। त्यसैले उनी पूर्वीय आध्यात्मिक संस्कारका नयाँ नेपाली गायक बन्दै **तरुण तपसी** नव्यकाव्यमा आध्यात्मिक पुनर्व्याख्या गर्न पुग्छन्। प्रस्तुत नव्यकाव्यमा लेखनाथले कुनै आध्यात्मिक विषयलाई आदिबाट थालेर अन्त्यसम्म पुगेको स्थिति छैन। त्यसैले यसको आध्यात्मिकता विकासप्रक्रियाको निस्कर्ष हो, आदि र अन्त एउटै निस्कर्षको विस्तार होइन। वस्तुतः **तरुण तपसी** आध्यात्मिक स्थापनाको शृङ्खला मात्र नभई कविको आध्यात्मिक जीवनको चाप-प्रतिचापको पूर्व विकासको कथा पनि हो।

तरुण तपसी को आध्यात्मिकताको मूल उपलब्धि भनेको यसको युगानुकूल व्याख्या नै हो। यसै आधारलाई टेकेर लेखनाथबाट आध्यात्मिक चेतनाकै सन्दर्भमा मानव सभ्यताको ऐतिहासिक विकास, वर्तमान युगको बोध र भविष्यप्रतिको मूल्याङ्कन गरिएको छ। **तरुण तपसी**मा आध्यात्मिकताको पुनर्व्याख्या पनि भएको देखिन्छ। वास्तवमा आध्यात्मिकता र सामाजिकताको सन्तुलन संश्लेषणबाटै यसको वैचारिक धरातल निर्मित छ।

लेखनाथले **तरुण तपसी**मा सांसारिकताबाट मुक्त हुँदै आध्यात्मिकतातर्फ उन्मुख हुन मानिसहरूलाई आग्रह गर्दछन्। उनका अनुसार मानिसको बहिर्मुखी आशक्ति वा तृष्णा नै सांसारिकता हो। यसबाट मुक्त भई अन्तर्मुखी उज्यालो वा ज्ञान प्राप्त गर्नु आध्यात्मिकता हो। सांसारिकता शिथिल भई आध्यात्मिकता प्राप्तितर्फ बढ्नु सांसारिकता र आध्यात्मिकता बीचको सन्तुलनको बिन्दु हो भन्ने उनको ठम्याइ छ। प्रस्तुत नव्यकाव्यमा यसै सन्तुलन बिन्दुको विकास र विस्तारमा लेखनाथले नयाँ युगका सचेततालाई आत्मसात् गरेका छन्। अर्थात् नयाँ युगका अपरिहार्य प्रवृत्तिलाई सांसारिकता र काम्य प्रवृत्तिलाई आध्यात्मिकतामा समावेश गर्नु नै **तरुण तपसी** को वैचारिक पक्ष हो।

लेखनाथले प्रस्तुत नव्यकाव्यमा 'श्रीमद्भगवद्गीता' ले बताए भैं मान्छेका अन्तर्मुखी प्रवृत्ति र बहिर्मुखी व्यवहारमा आसुरी तथा दैवी गुणको चर्चा गरेका छन्।^३ उनले

^३तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

मान्छेमा हुने हिंसा, परपीडा, लोभ, स्वार्थ, शोषण, मदमोह वैषम्य इत्यादि कुराहरूलाई आसुरीप्रवृत्ति भनेका छन् । पौड्यालकाअनुसार दैवी प्रवृत्तिभित्र दया, त्याग, परार्थसेवा, क्षमा, ज्ञान, समता, भ्रातृत्व इत्यादि कुराहरू पर्दछन् । लेखनाथले आसुरीवृत्ति वा सांसारिकतालाई त्यागी दैवी प्रवृत्ति वा आध्यात्मिकतातर्फ उन्मुख हुन मानव समुदायलाई आह्वान गरेका छन् । उनी मान्छेले आशक्तिलाई छोडी निष्काम अनाशक्तकर्मद्वारा परार्थमा ढल्किनुमै वास्तविक जीवनमार्ग हो भन्छन् । सांसार यी दुवै प्रवृत्तिको समन्वयतर्फ गएको छ, यो मान्छे र मानव-समाजभित्रै केन्द्रितछ भन्ने कुरा तरुण तपसीमा आएको देखिन्छ ।

लेखनाथले मानव समाजमा व्याप्त हिंसा, शोषण, अन्धविश्वासलाई सांसारिकता हो भनेका छन् । उनले माथि उल्लिखित कुराको स्रोत पूँजीवाद र सामन्तवादलाई मानेका छन् । उनले ती कुराबाट निस्कने नकारात्मक असरबाट सचेत रहन सबैलाई आग्रह पनि गरेका छन् । लेखनाथले प्रस्तुत काव्यमा समता, मानवता, भ्रातृत्व, मानवसेवा, अहिंसा, दया र परार्थतालाई आध्यात्मिकता हो भनेका छन् । यसतर्फ बढेको मानव समाज स्वस्थ, निर्मल र कोमल हुनेमा उनको विस्वास छ । लेखनाथले व्यक्त गरेका यिनै कुराबाट आध्यात्मिकता मानवतावादमा केन्द्रित हुन्छ भनी विश्वास गर्न सकिन्छ । सांसारिकता र मानवतावाद आध्यात्मिकतामा अर्थनुनै तरुण तपसीको दार्शनिक समीकरण हो ।

लेखनाथले तरुण तपसी नव्यकाव्यमा कर्म, संन्यास, पूर्णअध्यात्म एवं पूर्ण सांसारिकता दुवै कुरालाई स्वीकार गरेको देखिदैन । अपितु उनको विचारमा सांसारिकता र अध्यात्म बीचको सन्तुलनमा देखापर्ने अध्यात्म नियमित हो भने निष्काम कर्म अनाशक्त हो । यो उनको वैचारिक निष्कर्ष भएकाले लेखनाथका तपसी वृद्ध नभई तरुण तपसी वा नयाँ ऋषि हुन् । कविले यो वैचारिकतालाई प्रस्तुत नव्यकाव्यमा मूर्तरूप दिएका छन् । त्यसैले लेखनाथको तरुण तपसी संसार निरपेक्ष सन्यासी नभई मानवतासचेत मुक्तात्माका रूपमा देखापरेको छ ।

तरुण तपसी मा लेखनाथले ईश्वरलाई स्वर्गपरक मानेका छन् । उनी तिनलाई मान्छेका कर्म, व्यवहार र प्रवृत्तिका सन्दर्भमा मानव अन्तस्करणभित्रै उपलब्ध हुन्छ भन्छन् । त्यसैले उनी मान्छेकै अन्तस्करणको परिष्कार र परिमार्जन आवश्यक रहेको औल्याउँछन् । त्यसो भएमात्र ईश्वर प्राप्त हुन्छ भन्नेमा उनी विश्वस्त छन् । मान्छेको सांसारिकता सामाजिक कर्ममा प्रवृत्त हुनुपर्नेमा उनको जोड छ ।

लेखनाथका विचारमा अतीत र वर्तमानको सापेक्षतामा मानवसमाज रोगी छ । मानवसमाज रोगाउनुमा सांसारिकता वा तृष्णा-आसक्तिबाट उब्जिएका पर-पीडा,

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अपानं चाभिजातस्य पार्थसंपदमासुरिम् ॥ (श्रीमद्भगवद्गीता, अ. ३, श्लो. ३-४, पृ. ९१)

हिंसा, शोषण, अज्ञानता र स्वार्थ वृत्तिमा हुर्किएको जडवादलाई उनले दोष दिएका छन्। त्यसैले **तरुण तपसी** का लेखनाथ आध्यात्मिकताले मान्छेको अन्तस्करणलाई परिष्कार-परिमार्जन गरेर उसको वास्तविक उपचार गर्न सकिन्छ भन्नेमा उनी विश्वस्त छन्। लेखनाथका अनुसार विज्ञानले सुखसुविधाका साधनद्वारा मानवलाई सुख दिए पनि मानवअन्तस्करण निर्मल पार्न सक्दैन। अत एव **तरुण तपसी**को वैचारिकताको केन्द्रबिन्दुमा मानवतावादी आध्यात्मिकता नै रहेको छ। लेखनाथ मान्छेको शोचमा परिवर्तन चाहन्छन्। फलस्वरूप उनले **तरुण तपसी** मा मानिसलाई सांसारिक आसक्तिबाट आध्यात्मिक अनासक्तिरतिर र आध्यात्मिक उज्यालोबाट सांसारिक उज्यालोतिर लैजाने प्रयत्न पनि गरेका छन्। यसलाई **तरुण तपसी**मा पाइने हरित क्रान्ति ऋषिको संवाद/तपसीको मानवतावाद/कर्मयोगीको संसार सचेतता भनिन्छ। यसरी व्यापक मानवीय सामाजिक युग सन्दर्भमा आध्यात्मिकता र सांसारिकता बीचको सन्तुलन नै तरुण तपसी नव्यकाव्यको वैचारिक धरातल हो।

तरुण तपसी को आध्यात्मिकता र सांसारिकता परम्परागत र युगानुसार छ। परम्परागतमा वेद, उपनिषद्देखि पुराण गीतासम्मको प्रभाव छ। त्यसरी नै साङ्ख्य, योग, वेदान्त दर्शन, ईश्वर, स्वर्ग, नरक तथा जगत्सम्बन्धी पौराणिक प्रभाव पनि यसमा परेको देखिन्छ। हिन्दू नवजागरणले दिएका पुनर्व्याख्या र पुनर्मूल्याङ्कनको प्रेरणा पनि प्रस्तुत नव्यकाव्यले प्राप्त गरेको छ। तिनका अतिरिक्त कविको स्वकीय चिन्तन पनि यसमा प्रकट भएको छ। समयानुसार लेखनाथले भूगोल, इतिहास, राजनीतिशास्त्र र अर्थशास्त्र आदिको प्रभावलाई पनि यसमा ग्रहण गरेका छन्। उनमा विश्वमा फैलिदै गएको र भारत हुँदै नेपालमा आइरहेको पूँजीवाद, साम्यवाद, मानवतावाद, मूर्तिपूजाविरोध, विज्ञानविरोध र नवअध्यात्मवादी मान्यतालाई उनले आत्मसात् गरेको देखिन्छ। लेखनाथले आफ्नै देशको राष्ट्रिय परिस्थिति र विश्वस्थितिको बोध आफूलाई भएको अभिव्यक्ति नव्यकाव्यमा दिएका छन्। नयाँ रूपमा प्राप्त वैचारिक बुँदालाई पुराना वैचारिक बुँदासँग समावेश गर्दै पुराना र नयाँ चिन्तनको समीकरण गर्नु नै **तरुण तपसी** नव्यकाव्यको प्राप्ति हो। सांसारिकता भन्नाले पूँजीवाद, धार्मिक अन्धविश्वास, विज्ञानको बढ्दो प्रभाव, वर्गीय भेद इत्यादिलाई बुझाउँछ। प्रथम र द्वितीय महायुद्धले पारेको नकारात्मक प्रभावबाट विश्वका सबै देश एकआपसमा त्रसित भएको कुरालाई लेखनाथले प्रस्तुत नव्यकाव्यमा चर्चा गरेका छन्। आध्यात्मिकतामा मानवतावाद, समता, विश्वभ्रातृत्व अन्तर्मुखी ज्ञान, विश्वात्मबोध, मानवसेवा र मानसिक क्रान्तिको विकास हुन्छ भन्नेमा उनको विश्वास छ। पूर्वीय विचार प्रणालीमै पनि उपर्युक्त नयाँ भनिएका विचारको छनक नपाइने होइन। तथापि लेखनाथले **तरुण तपसी** नव्यकाव्यमा यी पूर्वीय विचारलाई युगानुरूप विश्लेषण र नवीकरण गरेका छन्। माथि उल्लेख गरिएका कुराहरू नै **तरुण तपसी**को वैचारिक पक्ष हो।

अतः माथि विश्लेषण गरिएका विचारलाई निम्न बुँदाहरूमा वर्गीकरण गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

क. आध्यात्मिकता

लेखनाथ पौड्यालले तरुण तपसी नव्यकाव्यको रचना गर्दा वेद, उपनिषद्, विभिन्न पुराण र श्रीमद्भगवद्गीताबाट पनि प्रेरणा लिएको देखिन्छ। तिनका अतिरिक्त प्रस्तुत काव्यमा साङ्ख्य, योग र वेदान्त दर्शनको प्रभाव परेको देखिन्छ। लेखनाथ पूर्वीयदर्शनका अध्येता भएकाले तिनको छाप तरुण तपसीमा पर्नु स्वभाविकै हो। उनले पूर्वीय अध्यात्मदर्शनको पुनर्व्याख्या, चिन्तन, ईश्वर, मान्छे, सृष्टि र स्वर्ग नरकसम्बन्धी धारणालाई नयाँ आयामबाट छलफल गर्ने प्रयत्न पनि गरेका छन्। उनले सांसारिक यात्रा गर्दा मानबले गर्नु पर्ने सङ्घर्षलाई तरु तपसीका माध्यमबाट व्यक्त गर्दै उसमा रहेको आसुरी प्रवृत्ति अन्त्य हुनु पर्छ भनेका छन्।

ख. सामाजिक दृष्टि

प्रस्तुत नव्यकाव्यमा पूँजीवादी अर्थतन्त्रले नेपाली समाजलाई विस्तारै आफ्नो प्रभावमा पारेकोप्रति लेखनाथ सन्तुष्ट छैनन्। जसले गर्दा समाजमा धनी र गरीबबीचको असमानता बढ्दै गएकोमा उनी चिन्तित छन्। उनले समजका केही व्यक्ति अजिर्णले मर्ने र केही व्यक्तिलाई विहान बेलुकाको छाक टार्न मुस्किल परेको अवस्था आउनुमा सामाजिक विकृतिलाई दोष दिएका छन्। यसलाई उनले शोषक र शोषितबीच बढ्दै गएको द्वन्द्वको उपज हो भनेका छन्। लेखनाथ धर्मका नाममा हुने अनेकौं रुढीवादी क्रियाकलापले समाजलाई विकृत पारेकोतर्फ पनि सचेत देखिन्छन्। पौड्यालका अनुसार धर्म मानवलाई सही बाटोमा हिडाउने तत्व हो। तर केही मानिसले यसलाई गलत ढङ्गले व्याख्या गर्दा समाजमा अर्कै सन्देश प्रवाहित भइ धर्मलाई विकृत पारेकोमा उनले चिन्ता प्रकट गरेका छन्। त्यस्तै विश्वमा बढ्दो विज्ञानको दबदबालाई पनि लेखनाथले राम्रो मानेका छैनन्। विज्ञानले प्राप्त गरेको उन्नति क्षणिक र नाशवान् छ, ज्ञान नै मानवकल्याणका लागि सहायक सिद्ध हुन्छ भन्नेमा उनी दृढ छन्।

लेखनाथ हिंसारहित समाजनिर्माणको अपेक्षा राख्छन्। त्यसैले प्रस्तुत नव्यकाव्यमा गान्धीवादी चिन्तनको प्रभाव पनि रहेको छ। फलस्वरूप यस नव्यकाव्यमा मानिसको आसुरी प्रवृत्तिको अन्त्य र दैवी प्रवृत्तिको उदयमा विशेष जोड दिएका छन्। लेखनाथले प्रस्तुत काव्यमा प्रकृतिलाई मानवीकरण गर्नुका अतिरिक्त प्रकृति नै परमात्माको स्वरूप हो भन्दै समाजले प्रकृतिको संरक्षणमा ध्यान दिनुपर्छ भनेका छन्।

ग. आध्यात्मिकताको विश्लेषण

क्रमशः उपर्युक्त बुँदाको अन्तरङ्ग विश्लेषणद्वारा आध्यात्मिकताको पुष्टि दिन सकिन्छ। तरुण तपसीको चौधौं विश्रामको ११ र सोह्रौं विश्रामको १४ पद्यमा ऋग्वेद, उपनिषद्को अनि सोममय भाव आभासित भएको देखिन्छ। यी कुरा निम्न पद्यबाट स्पष्ट हुन्छ :

कुनै घुम्थे छर्दै फुल, मकन दार्याँतर गरी
 कुनै ढोग्थे पुस्पाऽञ्जलि-सहित भेटी पनि धरी ।
 बहयो एवं रीत्या प्रतिदिन ठूलो पूजन-कला
 पुजारी भै लुट्थे पटुपुरुष नैवेद्य मसला ॥

(चौधौं विश्राम, पद्य ११)

चमत्कारी शोभा चमचम सबैतर्फ छरियो
 धराको छातीमा अमृतमय माधुर्य भरियो ।
 विना यस्तै नेता धरणीतलमा वा मुलुकमा
 प्रजा अन्धो दुःखी कसरि रहला शान्ति-सुखमा ॥

(सोह्रौं विश्राम, पद्य १४)

प्रथम विश्राममा भुवन कुटियाको धारणा एवम् यजुर्वेदीय धारणा पनि प्रकट भएको देखिन्छ । सत्रौं विश्राममा ऋग्वेदको प्रभाव परेको देखिन्छ । प्रथम विश्रामको अठारौं पद्यमा वेदान्तको 'तत् त्वमसि' को प्रभाव परेको पाइन्छ । जस्तै :

सुधाको त्यो भर्ना, कवि हुन गए सीकर सरी
 थियो त्यो शोभाका जलधि कविजी मञ्जु-लहरी ।
 मिठो त्यो त्यो मिश्रिको रस, मधुर मिश्री कवि थियो
 हा ! कस्तो कस्तो अगम छविमा तन्मय भये ॥

(प्रथम विश्राम, पद्य १८)

सत्रौं विश्रामका 'प्रथम कवि' उपनिषद्का 'कवि पुराणसितारम्' का प्रभावमा विकसित बनेका छन् । चौधौं विश्राममा आस्तिकता-नास्तिकताको वर्णनमा उपनिषद्को गहिरो प्रभाव परेको पाइन्छ । 'मनन' का प्रसङ्गमा उपनिषदले भनेको 'आत्मा बारे मन्तव्यः' र 'मन्तव्यं श्रुतिवाक्येभ्यः' जस्ता प्रख्यात सूक्तिका प्रभाव सातौं विश्रामको छब्बीसौं पद्य र उन्नाइसौं विश्रामको पन्ध्रौं पद्यमा देख्न सकिन्छ । आठौं विश्राममा मुमुक्षु वा साधकको हृदयग्रन्थी भेदनको प्रसङ्ग आएकाले पनि उपनिषद्कै प्रभाव परेको देखिन्छ । एघारौं विश्रामको बीसौं पद्यमा मानिसलाई जीविकोपार्जनका लागि पैसा चाहिन्छ, तर पैसाकै लागि मरिमेट्ने मानवीय प्रवृत्तिको बारेमा कविले तीक्ष्ण व्यङ्ग्य गरेकाले उक्त पद्यले उपनिषद्कै भावलाई ग्रहण गरेको पाइन्छ । प्रथम विश्रामको पन्ध्रौं र उन्नाइसौं पद्यमा ब्रह्मको सत्ता पाउन नसकी 'नेति नेति' भन्ने उपनिषद्को सूक्तिको प्रभाव परेको देखिन्छ । प्रथम विश्रामकै तेह्रौं पद्यमा ब्रह्मको प्रसङ्ग छ । ती कुरालाई तलका श्लोकले प्रमाणित गरेका छन् :

हावा चल्दै-आयो सिरिसिरि पछिल्लो पहरमा
बजायो तन्द्राले मधुर मुरली मस्त सुरमा ।
भुकाई त्यै बेलामा अगम दहराऽश-विचमा
पुगेछन् ती भित्री अमरपदवीको नगिचमा ॥

हरायो कान्ताको विरह, तपको कौतुक गयो
अकस्मात् त्यो बाधा विकल मुटुको दूर धपियो ।
विचैमा भेट्याये मधुर उनले दिव्य सुषमा
डुवे ती चुर्लुम्मै निमिषभर तत्काल उसमा ॥

सुधाको त्यो भर्ना, कवि हुन गये सीकर सरी
थियो त्यो शोभाको जलधि, कविजी मञ्जु-लहरी ।
मिठो त्यो मिश्रीको रस, मधुर मिश्री कवि थिये
आहा ! कस्तो कस्तो अगम छविमा तन्मय भये ॥

(प्रथम विश्राम, तेह्रौं पद्य, पन्द्रौ पद्य, उन्नाईसौं पद्य)

माथि उल्लिखित कुराहरूका कारणले **तरुण तपसी** नव्यकाव्यमा उपनिषद्को गहिरो
प्रभाव परेको पाइन्छ । त्रिगुणमयी प्रकृतिको वैषम्य नै प्रकृतिको हो । त्यसको साम्यवस्था
कैवल्य हो भन्ने कुरालाई पौड्यालले यस नव्यकाव्यमा वर्णन गरेका छन् । उनले **तरुण
तपसी**मा साङ्ख्यदर्शनको प्रभालाई पनि दर्शाएका छन् । जस्तै :

न वा आकाशैमा निविड तम उम्नीकन बस्यो
न वा त्यो आकाशै तमजलधिमा गैकन पस्यो ।
मसीमा चोविन् वा प्रकृति-जननीले गगन यो
विलायो वैषम्य-धिति, सकल एकाम्मय भयो ॥

(बाह्रौं विश्राम, तेस्रो पद्य)

समै भित्री श्रद्धा, सम अतिथि-सत्कार-विधि त्यो
सबै प्यारो चौकीमय चहकिलो शान्ति-निधि त्यो ।
थला मारी भुल्ये म पनि ममताकै रहरमा
थियो बहदो चहदो तर विषमता विश्वभरमा ॥

जगद्धात्री देवी प्रकृति-जननीमा विषमता
हुनाले भुल्केको भुवनविच के मिल्छ समता ?
भनी मेरो भित्री श्रवणविच भर्दै सनसनी
हवा दौड्यो, हल्ल्यो फरफर जटामण्डल पति ॥

(आठौं विश्राम, पाँचौं-छैटौं पद्य)

साङ्ख्यदर्शनले प्रकृतिलाई जननी भनेको छ । त्यस दर्शनअनुसार सम्पूर्ण प्राणीको जननी प्रकृति हो । प्रकृति र पुरुषको संयोग रहनुजेल सिर्जनप्रक्रिया चलि नै रहन्छ । ती दुईको वियोग हुनासाथ पुरुष भोक्ता नभई द्रष्टा बन्दछ, र सृजनातर्फ निवृत्ति हुन्छ । निम्न पद्यबाट उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ :

खिँचतानी हेर्दै गरम पसिनाको छक परी
भुल्केको मौकामा प्रकृतिजननीले शिर भरी ।
गुतायिन् त्यै फेरी फल र फूलको दीर्घ पगरी
जुटे जस्ले गर्दा अतिथि अधि भैं लाखन थरि ॥

लुछे, लाछे उस्तै किसिमसित त्यो दीर्घ पगरी
जती जस्ले पायो भरशक लुछ्यो लालच धरी ।
म उस्तै नङ्गा भै अबुभ दुनियाँको चलनमा
उदेकायें खाली नलिइ अथवा दर्द मनमा

गरी यै ढाँचाले परहित सदा भक्ति-सहित
बिते मेरा सुस्तै विजन-पथमा वर्ष बहुत ।
भयो फुस्रो धुस्रो तन पनि कडा काल-गतिले
सबै लुर्का फुर्का मकन दिन छोडिन् प्रकृतिले ॥

(चौधौं विश्राम, दोश्रो पद्य, चौथो पद्य, पाँचौ पद्य)

त्रिगुणमयी प्रकृतिमा तम र रजका समुद्र तरेर सत्व गुणमा पुगेपछि, अहङ्कार रूपी भरिया ढल्दछ र द्रष्टात्व प्राप्त हुन्छ, भन्ने साङ्ख्यदर्शनको कुरालाई कविले यस काव्यमा वर्णन गरेका छन् ।

योग दर्शनले बताएको 'चित्तवृत्ति निरोध' हो । यसै सन्दर्भमा 'त्राटक' प्रक्रियाको विवेचना गरिएको छ, भने 'तण तपसी' मा पनि चित्तवृत्तिको निरोध त्राटक प्रक्रिया प्रस्तुत छ, जस्तै:

सुति लेटी मिल्ने सुख-सयल जानें न त रति
नता कोही तीर्थ-भ्रमण सुख भोगें अलिकति ।
जहाँ जन्मेको हूँ, विधि-वश उही उही छू अझ खडा
सही लाखौं चर्का विषद अथवा सङ्कट कटा ।

(प्रथम विश्राम, तेतिसौं पद्य)

जुघाँ दाही तान्ने सरल शिशु जस्तै पथिक ती
म-सम्भन्थें, हुन्थें प्रणयरसलेसद्गद् अति ।
बित्यो एवरीत्या समय, वयले उन्नति लियो
रसिलो छायामा प्रणय-विधुको कान्ति फिँजयो ॥

(सप्तम विश्राम, पच्चीसौं पद्य)

यस नव्यकाव्यको ठाउँठाउँमा देखाइएको समाधि स्थितिको समाधि योग प्रक्रियाको उपलब्धि हो । समाधिको मार्ग गुरुद्वारा प्राप्त हुन्छ भने योग दर्शनमा गुरु स्वयं परमात्मा हुन् तरुण तपसीका गुरु शिष्य र गगन गुरुले यही कुरा गर्दछन् । तलका पद्य यी स कुराका साक्षी हुन् :

म त्यो प्युँदा प्युँदै सुखमय जुनेली रसभरी
डुबेछु चल्नुमै हृदय-दहमा गद्गद परी ।
वहाँ पुग्नासाथै ढकमक भयो जीवन-कलि
मुटूले भेट्टायो गगन-गुरुको रूप सकली ॥

(सोह्रौँ विश्राम, अठाईसौँ पद्य)

यति भनिकन लम्बा शास फेरेर फेरी
कवितिर अति तीखो नेत्रले खूब हेरी ।
मुनिवर चुप लागे, लागिहाल्यो समाधि
जलधि अचल भैगो, के रहन्थ्यो उपाधि ?

(प्रथम विश्राम, चौतीसौँ पद्य)

यसै गरी प्रस्तुत नव्यकाव्यका अन्य पद्यमा पनि योगदर्शनको प्रभाव परेको देखिन्छ । उनले संस्कृत महाकवि व्यासबाट र पौराणिक विस्तृत प्रसङ्गबाट पनि 'तरुण तपसी' मा भावग्रहण गरेका छन् । यसमा जताततै 'परोपकार पुण्य र परपीडा पाप हो' भन्ने धारणा प्रकट भएको देखिन्छ । त्यो व्यासकै वचनद्वारा प्रभावित छ, निम्नपद्य त्यस कुरालाई प्रमाणित गर्ने आधार हुन् :

विचार-ज्योत्स्नाले जुन जति थियो दोष मनको
सबै धोयो, ल्यायो अभिरुचि तपोरूप धनको ।
विपद्, बाधा, निन्दा, स्तुति, कठिन शीतोष्ण सब त्यो
सही बस्ता केही समय अथवा जीवन बित्यो ॥

(चौथो विश्राम, चौधौँ पद्य)

थियिन् पैले पैले जुन वसुमति जङ्गलमयी
उनैलाई पाऱ्यो मनुजगणले मङ्गलमयी ।
कठै ! जान्दो हो ता नियम परपीडा हरणको
छुट्टी-जान्थ्यो यस्को कठिनतम पीडा मरणको ॥

(नवौँ विश्राम, सत्ताईसौँ पद्य)

मार्कण्डेय पुराणकै 'दुर्गा सप्तशती'बाट 'तरुण तपसी'को प्रथम विश्रममा प्रतिपादित सृष्टि प्रक्रियाको मेल खान्छ । यसमा दुई दनुज मधु र कैटभको बधको प्रसङ्गलाई सृष्टिप्रक्रियासँग जोडिएको छ । यस कुरालाई कविले यसरी वर्णन गरेका छन् :

पुरी मैदै माटो दनुज दुईको सागर भरि
हवादारी गारो चिनिकन दिशाको वरिपरि ।
सफा नीलो तारा—जडित छादन कसी
बनाएको राम्रो भुवन—कृटियाको म तपसी ॥

(प्रथम विश्राम, तीसौं पद्य)

तरुण तपसीका १५ औं विश्रामका लोकलोकोत्तर वर्णन र स्वर्ग नरक परिकल्पना पौराणिक प्रभाव र प्रेरणाको नवनिर्माण हो ।

व्यासकै 'श्रीमद्भगवद् गीता' बाट पनि **तरुण तपसी** असाध्यै प्रभावित छ । गीताको सोह्रौं अध्यायबाट दैवी र आसुरी प्रवृत्तिको धारणा प्रभावित देखिन्छ ।^५ यसरी **तरुण तपसी** नव्यकाव्यमा विभिन्न वैचारिक पक्षहरू प्रकट भएका छन् ।

१४. निष्कर्ष

लेखनाथ पौड्यालका अन्य प्रकाशित काव्यहरूका तुलनामा **तरुण तपसी** नव्यकाव्य उत्कृष्ट काव्यका रूपमा परिचित छ । उनका अनुसार मानवले समाजमा व्याप्त हिंसा, शोषण, लगायत् आसुरीप्रवृत्तिको अन्त्य र दैवी प्रवृत्तिको अनुशरण गर्नु पर्ने कुरा प्रस्तुत नव्यकाव्यमा बताएका छन् । **तरुण तपसी** नव्यकाव्यमा प्रस्तुत भएका विचारपक्ष सामाजिक र आध्यात्मिक हो । यसलाई केन्द्रविन्दुमा राख्दै लेखनाथले आफूले जीवनमा देखे भोगेका अनुभूतिलाई काव्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनी जीवनमा आफूमाथि आइपरेका घटनालाई वाच्यार्थ मार्फत् प्रस्तुत नगरी लक्ष्यार्थ मार्फत् प्रस्तुत गर्छन् । अर्थात् आफूले भोगेका जिन्दगीका भोगाइलाई आफैँ व्याख्याता नबनी **तरु तपसी** (रूख) लाई मुखपात्र बनाएर लेखनाथले प्रस्तुत गरेकाले यहाँ व्यञ्जनार्थ प्रधान छ । सामान्य रूपमा हेर्दा तरु वा रूखले जीवन यात्रा (शैशव, बाल्य, कौमार, किशोर, तारुण्य र वृद्ध अवस्था) को क्रममा भोग्नु परेका विभिन्न कठिनाइलाई कविले व्यक्त गरेका छन् । यसरी तरुण तपसी वा तरुण तपसीका जीवनका हरेक मोडहरूलाई व्यक्त गर्दा लेखनाथको वैचारिक पक्ष सशक्त रूपमा सन्बलाएको देखिन्छ । यसको वैचारिक पक्षको आधारभूमि वेदका विभिन्न सूक्ति, उपनिषद्, श्रीमद्भगवत् गीता र पुराणादि हुन् । प्रस्तुत नव्यकाव्यमा वर्णन भएको विषय 'तरु तपसी' को आत्मकथा मात्र नभएर 'तरुण तपसी' वा लेखनाथकै आत्मगाथा पनि हो । पौड्यालले जीवन गाथाको वर्णनका

^५ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

नशौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ (श्री.भ.गी. अ.१६, श्लो.७)

माध्यमबाट समाजमा व्याप्त ठालुवादी प्रवृत्तिको निन्दा र निम्न वर्गप्रति सहानुभूति राखेको देखिन्छ। तिनका अतिरिक्त समाजमा व्याप्त अन्धविश्वास, रुढीग्रस्त चिन्तन र विसङ्गतिबाट उत्पन्न हुने परिस्थितिबाट जोगिनका लागि मानवलाई यस नव्यकाव्यमार्फत् आह्वान गरेका छन्। लेखनाथको प्रस्तुत नव्यकाव्य वि.सं. २०१० सालमा प्रकाशित भएको हो। जति बेला **तरुण तपसी** नव्यकाव्य लेखिएको थियो, त्यसमा व्यक्त भएका लेखनाथका विचारहरू सान्दर्भिक थिए। अहिले पनि त्यतिकै त्यतिकै सान्दर्भिक छन्। त्यसैले वर्तमानको परिवर्तित राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक र धार्मिक परिवेशमा पनि लेखनाथले **तरुण तपसी**मा व्यक्त गरेका विचारले समाजलाई सही बाटोमा हिंड्न प्रेरित गर्छ भन्ने विश्वास छ।

तरुण तपसी नव्यकाव्यमा सूक्ष्म आख्यानको प्रयोग भएको छ। तथापि यसमा उठान गरिएका विषयवस्तुलाई कविले संस्कृतको **शिखरिणी** छन्दमा वर्णन गरेका छन्। यस काव्यमा शब्द र अर्थ दुवै अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ। अलङ्कार भनेको काव्यलाई सिँगारी त्यसलाई मनोहर एवं रुचिकर तुल्याउने उपादान हो (उपध्याय, २०३० : १९७)। प्रस्तुत काव्य शब्दालङ्कार अन्तर्गतको **अनुप्रास** र अर्थालङ्कार अन्तर्गतका **उपमा**, **रूपक** र **उत्प्रेक्षा** इत्यादि अलङ्कारले सिँगारिएको देखिन्छ। त्यसकारण अलङ्कार प्रयोगको हिसाबले लेखनाथ पौड्याल यस नव्यकाव्यमा सफल देखिन्छन्। लेखनाथ पौड्याल नेपाली मातृभाषी कवि हुन्। त्यसैले यो काव्यको रचना नेपाली भाषामा भएको छ। तथापि उनमा संस्कृतभाषाको ज्ञान पनि निकै भएकाले संस्कृतशब्दका प्रयोग पनि अत्यधिक मात्रामा भएको छ। यसका अतिरिक्त आगन्तुक शब्दका प्रयोग पनि **तरुण तपसी**मा अधिक मात्रामा भएका छन्। यसर्थ भाषा प्रयोगका हिसाबले यो काव्य उत्कृष्ट छ। भाषाका अतिरिक्त काव्यमा रसको प्रयोग पनि आवश्यक ठानिन्छ। तदनुसरूप प्रस्तुत नव्यकाव्यमा विभिन्न रसको प्रयोग भए तापनि मुख्यरसका रूपमा शान्त रस आएको छ। यस रसको स्थायीभाव चाहिँ शान्ति हो। यसका अलवा **तरुण तपसी**मा **करुण** रसका अतिरिक्त अन्य रसहरू गौणरसका रूपमा उपस्थित भएका छन्। प्रस्तुत नव्यकाव्यको रचना गर्दा लेखनाथले प्रसाद गुणको उपयोग गरेका छन्। काव्यमा कविले हलन्तबहिस्कारवादी भाषिक आन्दोलनको प्रभावलाई सहजै आत्मसात् गरेको देखिन्छ। माथि उल्लिखित कुरालाई **तरुण तपसी** नव्यकाव्यको निष्कर्षका रूपमा लिन सकिन्छ।

१५. सारांश

अन्त्यमा लेखनाथ पौड्यालको **तरुण तपसी** नव्यकाव्यको वैचारिक पक्षको विश्लेषणबाट समाजमा व्याप्त आसुरी प्रवृत्तिबाट उत्पन्न भएका खराब पक्षको अन्त्य भई दैवी पक्षको उदय हुनुपर्छ भन्ने सार निस्कन्छ। उनले **तरु** वा आफ्नो जीवन गाथाको माध्यमबाट समाजमा रहेका स्वार्थी, दम्भी मानिसहरूका शठताप्रति तीखो व्यङ्ग्य गर्नु नै **तरुण तपसी** नव्यकाव्यको रचनाधर्मिता रहेको कुरालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। पौड्यालले समाजमा व्याप्त विकृतिका कारक तत्व अरु कुनै नभएर मानिसमा भएको आसुरी प्रवृत्ति नै हो भन्दै लक्ष्यार्थ मार्फत् सामाजिक विकृतिप्रति व्यङ्ग्य गरेका छन्। त्यसका अतिरिक्त उनले विभिन्न कथ्यको पुष्टिका लागि सादृश्विधान पनि गरेका छन्। पौड्यालले केही

संस्कृतका रचनालाई नेपालीमा अनुवाद गरेको पाइन्छ। नेपालीमा लेखिएका उनका फुटकर रचना र खण्डकाव्यहरू प्रकाशित छन्। उनले ती काव्यहरूलाई वर्णमात्रिक छन्दमा रचेको देखिन्छ। लेखनाथले ती रचनाहरूमा कला र भावपक्षलाई बढी महत्व दिएका छन्। उनका प्रकाशित काव्यहरूमा भावको गाम्भीर्य, बौद्धिकता, तार्किकता, छन्दोबद्धता तथा कसिलो र परिष्कृत प्रस्तुति पाइन्छ। काव्यलाई श्रुतिमधुर बनाउनका लागि उनले विभिन्न अनुप्रासको राम्ररी उपयोग पनि गरेका छन्। प्रस्तुत लेखमा पौड्यालद्वारा रचित **तरुण तपसी**को वैचारिक पक्षको विश्लेषण गर्दा देखिने यस्ता र अन्य विशेषता तथा तिनका प्राप्तिहरूको मूल्याङ्कन गरिएको छ।

लेखक:

डा. रामचन्द्र पौडेल काठमाडौं विश्वविद्यालयको भाषा तथा आमसञ्चार विभागका सहप्राध्यापक हुनुहुन्छ। पत्राचारका लागि ईमेल: ramchandra@ku.edu.np

सन्दर्भसूची

- आचार्य, श्रीभेशराज शर्मा । (२०३१) । *हितोपदेश-मित्रलाभ* । वाराणसी: चौखम्बा प्रतिष्ठान ।
- आचार्य, आमोदबर्धन (२०३४) । *वैदिकपरम्परामा सम्पतिमा महिलाको अधिकार* । ललितपुर: साभाप्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद । (२०३०) । *साहित्य-प्रकाश* । ललितपुर : साभाप्रकाशन ।
- गैरे, ईश्वरीप्रसाद । (२०३४)। *आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य र महाकाव्य* । काठमाडौं: न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज, कीर्तिपुर ।
- गौतम, कुलचन्द्र । (२०५८) । *राघवालङ्कार* । काठमाडौं : कुचन्द्र स्मृतिप्रतिष्ठान ।
- त्रिपाठी, वासुदेव । (२०३४) । *लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन* । काठमाडौं: पाठक्रमविकास केन्द्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य । (२०४६) । *नेपाली कविता भाग ४* । ललितपुर: साभाप्रकाशन ।
- पौड्याल, लेखनाथ । (२०१०) । *तरुण तपसी* । ललितपुर: साभाप्रकाशन ।
- राय, डा.गङ्गासागर (प्र.सं.) । (इ.सन् १९८९) । *याज्ञवल्क्यस्मृति* । दिल्ली: चौखम्बा प्रतिष्ठान ।
- वेदव्यास । (२०४६) । *श्रीमद्भगवद्गीता* । गोरखपुर: गीताप्रेस ।
- शर्मा, मोहन र श्रेष्ठ, दयाराम । (२०४६.) । *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास* । ललितपुर: साभाप्रकाशन ।

शर्मा, कुवेरनाथ । (२०५७) । शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय एवं समाजशास्त्रीय आधार ।
वाराणसी: रत्नपुस्तक भण्डार ।